دەزگای رۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی

کێش و مۆسیقای هەڵبەستی کوردی

عبدالرزاق بیمار

کۆماری عـــیراق
وەزارەتی رۆشـنبیری و راگەیاندن
دەزگای رۆشـنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی
کتێبی ژمارە (٢٧٧)

کێش و مۆسـیقای
هەڵبەسـتی کوردی

عبد الرزاق بیمار

چـاپی یەکـــەم - ١٩٩٢

چاپخانەی (دار الحریـة) - بەغداد

کێش و مۆسیقای هەڵبەستی کوردی

عبدالرزاق بیمار

پێشەکی

لەبەر ئەوەی کە لە بەشی کوردیی سەر بە زانستکاکانی پەروەردەی زانکۆی بەغدا ، ساڵی ١٩٨٤ دەرسی کێشی هەڵبەستم بە قوتابییان دەگوتەوە چەند لاپەڕەیەکم دەربارەی زانستی عەرووز نووسی ، لەم لاو لەو لاشەوە هەندێك نموونەی هەڵبەستی کوردی شێوە عەرووزیم کۆکردەوە . دوای چەند ساڵێکیش لە گۆڤاری رۆشنبیری نوێ دا دەربارەی ئەم بابەتە دوو وتارم بڵاوکردەوە ، کە سەیرم‌کرد زەویی ئەم بابەتە لەچاو خۆیدا بەپیاوەو پێویستی بە رەنجی نووسەران هەیە ، بۆیە بە خوێندنەوەی زۆر سەرچاوە هەوڵمدا باشتر خۆم فێربکەمەو شارەزایی‌یەکی لێ پەیدا بکەم تا وێنەیەکی ئەم هەوڵە پێشکەش خوێنەران بکەم . ئەگەرچی ئەم زانستە زۆر وردو بە پەلوپۆیەو ناتوانم لانی پێوپێی تێدا بدەم ، بەڵام ویستوومە بە شێوەیەکی سادەو رەوان . کێشی عەرووز شیبکەمەوەو تێگەیشتن‌و ناسینەوەی لە هەڵبەستدا لای خوێنەران ئاسان‌بکەم .

باس‌کردنی ناوەرۆکی ئەم نامیلکەیەو خستنەڕووی بابەت‌و باری سەرنجم دەربارەیان بە پێویست نازانم‌و ئەم ئیشە بۆ خوێنەری بەڕێز لێدەگەڕێم ، بەڵام ئەم چەند تێبینیانەش بە چاك دەزانم لێرە وەبەر گوێی ئازیزانی هەڵبدەم :

١- بە ڕەوام نەزانی زاراوەکانی زانستی عەرووز تەرجەمە بکەم . چونکە لام وایە خۆ خەریك‌کردن بە وەرگێڕان یان دانان یان داتاشینی ئەم زاراوانە کاتێکی زۆر بەفیڕۆ دەدات ، لەکاتێکدا کە بەکارهێنانیان

لە بازنەیەکی گەورەو هەراوادا نییە ، بۆیە ناوی بەحرەکانو ناوی زحافو
عیللەتەکانو زاراوەی لەم جۆرە هەر بە عەرەبیی ماونەتەوە ، کەوا
سەرهەڵدانیان لەسەر بناغەی زنگەی عەرەبی بووە و تایبەتە بە زمانی
عەرەبییەوە کەوا لە عەرەبیدا بەیتی هەڵبەست ماتای رەشماڵە ، (سبب)
ئەو پەتکەیە کە رەشماڵەکەی بە سینگەوە پێ تونددەکرێ و (وتد) سینگەو
(فاصلە) ئەو گوریسە درێژەیە کە رەشماڵەکە بە سینگە دوورەکانەوە
دەبەستێ و (عەرووز) ئیواێکە لەناو رەشماڵدا شوێنی ژنان لە هی پیاوان
جیادەکاتەوەو (مصراع) نیوەی رەشماڵەکەیە .

بۆیە وا چاکە هەروەکو خۆیان – بەبێ گۆڕین – بەکاریان بهێنین .

٢ – بەڵام چەند زاراوەیەك هەیە کە لێرەدا بەکارم هێناون دەمەوێ
خوێنەران لێ یان ئاگادار بن . ئێرەش مەیدانی لێدوانو ساغکردنەوەی
راستیو پوختیی زاراوەکان نییە ، چونکە باسکردنی ئەم مەسەلەیە
لە بابەتەکە لامان دەدات . زاراوەکانیش ئەمانەن :

هەڵبەست : شعر

هۆنراوە : نظم

دێر : بیت

نیودێر : مصرع

پێ : تفعیلە ، رکن

پاشبەند : قافیە

ترپە : ایقاع

٣ – وەکو بەر لە ئێستە گوتراوە ، بۆم دەرکەوتووە هەڵبەستی
عەرووزیی کوردی یەکسەر لە عەرەبییەوە ئەم رێنگەیەی وەرنەگرتووە .
بۆیە پشتبەستن بە سەرچاوە فارسییەکان لەم بوارەدا کارێکی پێویستە..

جا ، عەرووزەکە لە کوردییدا کتومت عەرووزە عەرەبییەکە نییەو گۆڕانی بەسەردا هاتووە . خوێنەری ئازیز شایانە ئاگاداری ئەمە بێت .

ئیتر لە بەشی دووەمدا هیوادارم کێشی پەنجەو کێشی لەنگەردار لە هەلبەستو بەندی مقامو لاوکو حەیرانّدا ئامادە بکەمو لە بەرگێکی تازەدا پێشکێشی خوێندەوارانی بکەم .

عبدالرزاق بیـــار
بغـدا / ١٩٨٨

بەشی یەکەم

کێشو مۆسیقای هەڵبەست

هەڵبەست هونەرێکی قسەیە کە لە داڕشتنی وشەکاندا هەستێکی تایبەتی بە گوێگر دەداتو ئەوە تێدەگات کە قسەیەکی ئاسایی نییە ، ئەوەیش ئەو هونەرە لە هونەرەکانی تری قسەرموانی جیادەکاتەوە کێشە . لە ڕاستیدا هەرچی هەڵبەست هەیە لە جیهاندا هەر کێشدار بووەو هەرگیز قسەیەك کە کێشی نەبووبێت پێی نەگوتراوە « هەڵبەست » – بەڵام کێشیش لای هەموو نەتەوەکانی جیهان وەکو یەكو یەك‌جۆر نییە –[1] .

کێش لە کۆمەڵێ تریە پێك‌دێ کە دێڕە هەڵبەستێك پەیدای دەکات.. بەڵام دەبێ ئەوەش بزانین کە پەخشانیش وەکوو هەڵبەست تریەی هەیە . بەڵام تریەی هەڵبەست ڕێکوپێکەو نەگۆڕاوو تریەی پەخشان بەرەڵلاو هەمەرەنگەو کێش دروست‌ناکات .

تریە :

زۆر جار سەیردەکەی کە دوو دێڕە قسە دەکێشین دەبینین لە ژمارەی بڕگەو ڕێك‌خستنی کورتیو درێژیی بڕگەکاندا واتە لە کێشدا وەکو یەکن . بەڵام زەوقو شەوقێکی مۆسیقا پێك‌ناهێنن ، کێشانەکەیان مەکینە بابەتە .. بۆیە کێش بەبێ موسیقا ناتەواوە .

---

١ ـ پرویز خانلری ، وزن الشعر الفارسی ، ل ١٠ .

لەم ڕووەوە (ئەرستۆ) لە کتێبی هونەری هەڵبەستدا دەڵێ :

« گونجاویو ترپە بناغەی هەڵبەستە ، چونکە کێشی ڕەگەزێکی نوێنکلێیە لە هەڵبەستدا ، گونجاویو ترپە ڕەگەزی کاکڵن ، ئەمەش پێوەندیی پێویستکردووی نێوان هەڵبەستو مۆسیقایە ».[٢]

جا هەڵبەست چارێیە دەبێ کێشی هەبێت ، کێشەکەش دەبێ لەسەر بناغەی هاوئاهەنگیو ترپە دامەزرابێتەوە ، لە خوێندنەوەیدا ئاوازو هەوایەکی تایبەتیی مۆسیقا هەستپێبکرێت ، هەر بۆیەشە سەرجەمی کێشی هەڵبەست بە مۆسیقای هەڵبەست ناودەبرێت ، چونکە هەڵبەست لە وشە پێکهاتووە، وشەش چەند دەنگێکە ، دەلالەتی دەنگەکانیش بەرلەوەی تەرکی ماناگەیاندن بێنن ، دەلالەتێکی مۆسیقایی جیاوازیان هەیە ، بۆیە شاعیری بەڕاستی ئەوەیە بتوانێ لە کانیاوی ئەم دەلالەتە مۆسیقا ڕەسەنانەی زمان ئاوبخواتەوە ».[٣]

کێش چییە ؟

کێش و ترپەو مۆسیقا بنەمایەکن لە بنەماکانی هەڵبەست . بەیەکەوە پێوەندیدارنو بوونیان پێکەوە پێویستە و نەبوونی هەر یەکێکیان کەموکووڕییەك بە لەشی واتاییو شێوەو ڕوخساری هەڵبەست دەدات .

کێش بریتییە لە سەرجەمی ئەو پێوانەی دێڕە هەڵبەستێك دروستدەکەن ، کە لە عەرووزی عەرەبیدا تەفعیلەی پێدەڵێن .

ترپە چییە ؟

« ترپە جووڵانەوەیەکی کێشانە لە ئەنجامی پێوەندیی جۆراوجۆری بڕگەی درێژو کورت یان بڕگەی لەنگەردارو بێلەنگەردا پەیدادەبێت ».[٤]

---

٢ ـ عبدالرحمن بدوی ، فن الشعر لافلاطون ل ١٢ .

٣ ـ محمد غنیمی هلال ، النقد الادبی .

٤ ـ د. صفاء خلوصی ، فن التقطیع الشعری ل ٢٨٩ ئەوێش لەئەرەستۆی وەرگێڕدراوە .

کە لە ئەنجامی ئەم پێوەندییەدا «پێ» دروست دەبێت .. دووبارەکردنەوەی ئەم پێیانە بە شێوەیێکی رێکوپێك کێشی هەڵبەستی لێ پەیدادەبێت . کەوابێت دەتوانین بڵێین کێش «ترپەیەکە کاتێکی رێکوپێك دەخایێنێ»(*) پەخشانە هەڵبەست ترپەی هەیە ، بەڵام ترپەکەی رێکوپێك نیيە و جۆراوجۆرە لەبەرئەوە کێشی بۆ دروست ناکات .

موسیقاچییە ؟

موسیقاش هەستکردنی خوێنەر یان گوێگرە بەو ئاوازانەی کە دەنگەکانی وشەکانو جۆری هەستو سۆزی دەروونو مانای وشەکان لە ئەنجامی ترپەی بڕگەکانو پێکهاتنی پێیەکاندا بەکێشی هەڵبەستەکەی دەدەن .

بڕگە :

بڕگە ئەو چەند دەنگانەی وشەیەکە کە پیاو بەیەك هەناسە بەزار دەری دەبڕێ ، بڕگەش :

١ - یان ئەوەتا لە پیتێکی بێدەنگو پیتێکی بزوێنی کورت پێکدێ وەکو گوڵە، ئەمەش بڕگەی کورتی پێدەگوترێ .

٢ - یان لە پیتێکی بێدەنگو پیتە بزوێنێکی درێژ پێکدێ وەکو: با ، دێ ، چی ، دوو .

٣ - یان لە دوو تیپی بێدەنگو پیتە بزوێنێك لە نێوانیاندا پێکدێت وەکو : گوڵ ، سەر ، کەل .

- یان لە تیپێکی بێدەنگو تیپە بزوێنێکو دوو تیپی بێدەنگ پێك دێت وەکو بەرد ، نیلك ، رەنگ ، دەنگ، گەرم .

---

* - هەر ئەو سەرچاوەیە ل ٢٤٥ .

لە هەندێ زمانێدا زاراوەی بڕگەی کراوەو داخراو بەکاردێت ، کە بڕگەی کراوە ئەوەیە بەپیتە بزوێن کۆتایی پێ بێت چ کورت وەکو کە ، بە یان درێژ وەکو با ،موو، پی • بڕگەی داخراویش ئەوەیە کە کۆتایی پێ بێت بە پیتێك یان دوو پیتی بێ دەنگ وەکو، سەر ،گوڵ، بەرز •

لە هەندێ زمانێدا سێ جۆر بڕگەی کورتو ناوەنجیو درێژ زۆر چاك لێك جودا دەکرێتەوە ،بۆیە لە هەڵبەستیندا تێوانیان دیاردەکرێت، بەڵام لەچاو هەڵبەستی کوردیدا وەکو لە دوایشدا باسی دەکەین تەنیا بڕگەی کورتو درێژ حیساب دەکەین •

لەنگەر :

بڕگە لە لایەن چەندیی ئەو کاتەوە کە گۆکردنی دەیخایەنێ بە کورتو درێژ دیار دەکرێ ••بەڵام لە هەندێ زمانیتردا بڕگە بە لەنگەر یان ستریس جیادەکرێتەوە • لەنگەریش «کردەوەیەکی فزیولوجییە لە شێوەی گوشین یان قورسییەکدا کە دەخرێتە سەر رەگەزێکی دەنگیی وشەکانی زمان ••»[6] بەم جۆرە هەندێ بڕگە لەنگەردار دەبێ و هەندێکیش بێ لەنگەر •

کێشی هەڵبەستی گەلان :

چونکە کێشی هەڵبەست لە جەرگەی زمانەوە هەڵدەستێ هەر زمانەش سروشتێکی لەنزی خۆی هەیەو تەبێ کردنی جۆرە پێرەوێکی دەنگی تایبەتیی هەیە • لە زمانی عەرەبیدا دووبارەکردنەوەی دەنگی پیتو پەستاوتنی کەوا (تەشدید)ی پێ دەڵێن زۆر باوە بەتایبەتی لە چاوگی وشەدا ، هەروەها جیاوازیی نێوان بڕگەی کورتو درێژ ئاشکرایە باخسوس پیتە بزوێنی کورتو درێژی ئاسان لێکجودا دەکرێنەوە • بەڵام زمانی ئینگلیزی لە دەنگدا شەپۆلدارەو بڕگە دیارکردنی جۆرێکی ترە• بۆیە

٦ ــ کمال ابو ادیب ، ل ٢٢٠ ، في البنية الايقاعية للشعر العربي .

زانایەك دەڵێ : «بە وردی لە پەیڕەوی دەنگی هەر زمانێك بکۆڵیەوە بە تایبەتی سیفەتی بزووتنەوەکەی ئەوسا دەزانی ئەم زمانە چ جۆرە کێشێکی هەیە و»[٧] واتا کێشی هەڵبەست لە هەموو جیهاندا یەك جۆر نییە ، بەڵام لە ئەنجامی زاڵ بوونی رۆشنبیری گەلێك بەسەر گەلێکی تردا یان لە رێگەی دین و پەیوەندی زیاری و نزیکی رەگەزەوە ، بۆی هەیە گەلێك کێشی هەڵبەستی گەلێکی دی وەربگرێت، یان کۆمەڵە نەتەوەیەك یەك جۆرە کێشیان هەبێت .

بۆیە سەیرەکەیت کورد هەڵبەستی بە کێشی عەرووزی عەرەبی داناوە .هەروەکو تورك و فارسەکانیش لەگەڵ ئەوەش‌دا لە زار زمانی گۆرانی و لە فۆلکلۆری کوردی‌دا جۆرە کێشێکی دیی بەکارهێناوە کە لە عەرووز جیاوازە . زانایان سێ جۆرە کێشیان لە هەڵبەستی زمانانی جیهان دەست نیشان کردووە کە ئەمانەن :

١ - کێشی چەندی «الکمی» :

لەم کێشەدا دەنگەکان بە پێی چەندیی ماوەی کات خایاندن رێك دەخرێن «هەر دێرە هەڵبەستێك لە ژمارەیەک «پێ» پێك دێت ، ئەم پێیانەش برتین لە کۆمەڵێك برگەی کورت و درێژ بەپێی چەشنی کێشەکە .

هەڵبەستی یۆنانی و لاتینی و عەرەبی لەم جۆرەیە «ئەمەش لەو زمانانەدا دروستە کە تێیان برگەی کورت و درێژ بەوردی هەستی پێبکرێت .

٢ - کێشی لەنگەر « النبری، الارتکازی »

هەڵبەست لەم کێشەدا برتییە لە ژمارەیەکی دیاری‌کراو لە برگەی

٧ - مصطفى جمال الدين ، ل ٢١ ، الایقاع فی الشعر العربی .

لەنگەردارو بێ لەنگەر بە شێوەیەکی یەکسان لە هەموو دێڕەکانیدا ، بەڵام مەرج نییە دێڕەکان لە ژماردنی بڕگەشدا یەکسان بن. بەنموونە کێشی (داکتیل)ی ئینگلیزی هەر پێیەکی لە سێ بڕگە پێك هاتووە ، لەنگەر دەکەوێتە سەر بڕگەی یەکەمیان. بەڵام لە پێی کێشی (ئەنایست)دا لەنگەر دەکەوێتە سەر پێی سێیەمی .

هەڵبەست لە زمانی ئینگلیزیو ئەڵمانیدا بەم کێشە دەهۆنرێتەوە .

۳ – کێشی هیجا _ژمارەیی»

بەھەڵە پێیدەگوترێ کێشی بڕگەیی «سیلاب» چونکە خۆ کێشی چەندیش هەر لەسەر بناغەی بڕگە دامەزراوە ، چاکتر ئەوەیە پێی بگوترێ کێشی ژمارەی بڕگە _العددي» چونکە هەر دێڕێك لە دێڕەکانی هەڵبەست لەم کێشەدا لە ژمارەیەکی یەکسان لە بڕگە پێکهاتووە، بێ گوێدانە ڕێبوونی کورتو درێژ. هەڵبەستی فەرەنسیو کوردی بەم کێشە هۆنراوەتەوە .

سروشتی ئەم کێشانە :

ئەم کێشانە زادەی سروشتی زمانو پێکهاتی مێژوویی کۆنن، وەنەبێ بەپێی ئارەزووی شاعیرێك لە شاعیرانی نەتەوەیەك هەتا ئەگەر بە دەستی (عەقەسد)یش بێت زۆر جار ئەنجامێکی دروست بە دەست نایەت. بە نموونە «هەرگیز کێشی چەندی لەگەڵ سروشتی زمانی ئینگلیزی ناگونجێت .»[8]

جا بۆ زانینی ئەو بنەڕەتە زانستیانەی کە دیاردەی جۆراو جۆری کێشی زمانان لێك دەدەنەوە، وا چاکە رای دکتۆر پەروێز خانلەری بکەین بە پشتیوان کە لەم چەند خاڵەدا پوختەکەی پیشان دەدەین :[9]

---

۸ ـ عبدالواحد لؤلؤة (وەرگێڕ) ل ۸۵ .
۹ ـ پرویز خانلری ل ۱۸ ـ ۳۸ وزن الشعر الفارسي ـ قاهیره .

١ - کێشی چەندی ئاتوانرێ لەو زمانانەدا بەکاربهێنرێت کە ماوەی بڕگەکان جوداییەکی نەگۆڕاوو دیاریان هەیەو لە زمانانی هیندو ئەوروپایی کۆندا پێی دەنگدارەکان ماوەیەکی دیارکراوو نەگۆڕاویان هەبووەو دوو جۆر بوون : کورتو درێژ .

لە زمانی یۆنانیشدا بڕگەی کورتو درێژ زۆرباش لە یەکتر جیا دەکرێنەوە هەروەها لە زمانی لاتینیشدا .

٢ - هەرچی زمانی فەرەنسەییە جیاوازیی ماوەکە دیارنییەو چەسپاو نییە ، بۆیە ئاسان نییە کێشی چەندی لەم زمانەدا پەیدا بێت.

٣ - لە زمانی ئینگلیزیو ئەلمانیدا هەروشەیەك بەلای کەمەوە بڕگەیەکی لەنگەرداری هەیە، واتا کە بڕگە کانی هەر وشەیەك گۆبکرێت دەبێ بڕگەیەکیان بە گوشراوی دەربڕدرێت، گوشینەکەش دیاریو لە بڕگەکانی تر جیای بکاتەوە. سەبارەت بەمە کێشی ئەم زمانانە لەسەر بناغەی هاتنەوەی بڕگەی گوشراوو بێهێز دامەزراوە .

٤ - زمانی چینی زمانێکی یەك بڕگەییە، واتا هەر وشەیەکی لە یەك بڕگە پێکهاتووە، وشەکانیشی شێوەی هەمە جۆری وشەسازی (صرف)یان نییە، پاشان هەر بڕگەیەك جۆرە بەرزبوونەوەیەکی دەنگی هەیە کە بەپێی ئەم بەرزکردنەوەیە مانایەکی تایبەتی دەدا .جا لەم زمانەدا دروستکردنی کێشی هەڵبەست لەسەر بناغەی بەرزیو نزمی ،یان تیژیو گڕیی بڕگەکان دامەزراوە .

٥ - «بنویست» دەڵێ : _ سیفەتی بنەڕەتو گرنگی هەر سێ جۆرە کێشی ئاوێستاییو پەهلەویو فارسیی عەوامی ئەوەیە کە لەسەر بناغەی ژمارەی بڕگە دامەزراونو (چەندیی) بڕگەکان بە هیچ شێوەیەك بەرچاو ناکەون .»

(ئەو نموونانەی هەڵبەستی فۆلکلۆری ـ کە بەسەر کێشی عەرووز ئاکەونو نووسەران لە ناوچە جۆر بەجۆرەکانی ئێران کۆیان کردوونەتەوە ـ هەموو لەبەر کێشی هیجانو زۆر بەشیان لەنگەردارن ، چەندیی کاتی بڕگەش هیچ دەخڵێکی بەسەر هەڵبەستی زار زمانانی کوردیو(!) گۆرانیو(!)و ئەورامانی(!) خوراسانیەوە نیە (هەموشیان زارزمانی باکوورن)، لەڕاستیدا هەموو ئەو کێشانەی لە زمانی پەهلەویدا دۆزراوەنەتەوە ،هەروەها هەموو کێشەکانی فۆلکلۆری زارزمانەکانی باکوور (باکووری ڕۆژهەڵاتو باکووری ڕۆژاوا) پەیڕەوی ئەم دەستوورە دەکەن .)

عەرووز لە هەڵبەستی کوردیدا

عەرووز کە کێشی شیعری عەرەبییە دوای بڵاوبوونەوەی ئیسلام لە وڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا پەڕییەوە ناو هەڵبەستی ئەو گەلە موسڵمانە ناعەرەبانە کە یەکێك لەوانە گەلی کوردە .

هەڵبەستی کوردیی بابەتایەر (لە ۱۰۱۹ زمردووە) بەکێشی عەرووز هۆنراوەتەوە ،دوای ئەویش هەڵبەستی مەلای جزیری (۱۵۷۰-۱٦٤۰ ز)و ئەحمەدی خانی‌و (۱٦۵۰ - ۱۷۰٦ ز) شاعیرانی سەدەی نۆزدەمینی سۆران وەکو نالی‌و کوردی‌و وەفایی‌و حاجی قادری کۆیی‌و زۆری تر بەم کێشە هۆنراوەتەوە . ئاوای لێهاتووە بووەتە بەشێك لە کەلەپووری ئەدەبی کوردیـــان .

شان بەشانی عەرووزیش لە زارزمانی گۆرانیدا هەڵبەستو چیرۆکی هۆنراوە بە کێشـی هیجای خۆماڵی هۆنراوەتەوە ،جگە لە بەستەو گۆرانییە فۆلکلۆرییەکانمان بەهەموو زار زمانەکان کە هەربەم کێشە خۆماڵییـە هۆنراونەتەوە . لاوکو حەیرانو مەقامەکانیش جۆرە کێشێکی تایبەتیان هەیە کە پێوەندی بەمۆسیقاوە هەیەو ناچێتەوە سەر عەرووزو نەکێشـی هیجـا .

زاناکانیـــان بە زمانی عەرەبی لە بابەتی (عەرووز) دواونو کتێبو نامیلکەیان لەسەر داناوەو شاعیرانیش لـــە بەکـــار هێنانیدا هونەریـان نواندووە . ئەگەرچی هەڵبەستی نوێی کوردی پشتی لە کێشی عـەرووز کردووە ؛ زۆر کەم نەبێ شاعیران - لەم رۆژانەدا - ئاوڕی لێ‌نادەنەوە .

بەڵام لێکۆڵینەوەو شیکردنەوەی ئەم بابەتە ڕێمان بۆ خۆش دەکات چێـر لە بەشێکی بەنرخی کەلەپووری ئەدەبیمان وەربگرین و تێی بگەین هەروەها ئەگەر بتوانین لە سنووری تواناو جێی پێویستدا بەکاری بهێنین • چی تێدا نییە کێشی عەرووزی لە هەندێك بابەتی شیعری بەهێـزی وەکـو هەڵبوونەو هاندانو خەمدا (بەنموونە) سوودی لێ وەربگرین •

بەڵام ئایا کێشی عەرووزی کە لە عەرەبیدا باوەو لە سەر دەسـتی خەلیلی کوڕی ئەحمەدی فەراهیـدی دانراوە کتومت وەکـو خـۆی گەیشتوەتە لای ئێمەو وەکو عەرەبییەکە ئێمەش بەکارمان هێناوە ؟ لـە وەڵامدا دەڵێم : نا •

١ ـ هەروەکو دەربارەی سروشتی کێشەکانی جیهان زانیمان کـە هەر زمانەی جۆرە خەسیەتێکی دەنگی هەیە، زمانی کوردیش لەم ڕووەوە لە زمانی عەرەبی جیاوازە، لە زمانی عەرەبیدا پیتی گوشراو لە وشـەدا زۆرە کە بریتییە لە دووبـارە کردنەوەی دەنگێك وەکـو لە/وشـەی (موتەکەبیر ،موحەققەق)دا • هەروەها ألف‌لامی ئەسین لەگەڵ وشـەدا تێکەڵاو دەبێو لە خوێندنەوەدا بڕگەی درێژ پەیدا دەکات، هەر وشەیەکیش بەلای کەمەوە لە چەند بڕگەیەکی کورتو درێژ پێك هاتووەو ریز بوونی کورتو درێژیی لە عەرەبیداو ڕێك هاتنی لە هۆنراوەدا زۆر ئاشکرایە •

بە نموونە قالبی تەفعیلەی « متفاعلن ، ب ب ـ ب ـ کە لە داڕشتنی رستەیەکی زمانی عەرەبیدا بە ئاسانی دەستدەکەوێ بەڵام لـە کوردیدا ئەم جۆرە ســتەمە زۆر گران دەستدەکەوێ ،هەر بۆیەیە کێشی کامـل لـە کوردیدا دەگمەنە •

بەپێچەوانەوە زۆر وشەی کوردی لە سەر کێشی قالبی صەرفی زمانی عەردبی نییە ••بە نموونە لە تواناداییە دووبارە گوتنی وشەی (سازانە نازانم) لە دێڕە هۆنراوەیەکدا ئاسان بێتە بەرهەم •

برگەی کورتو درێژ لە کوردیدا ئێجگار وا رێکدانەبراوە، بەڵکو وشەکان لە تەک یەکدا شەپۆلێکی مۆسیقا پەیدا دەکەن کە برگەکان تا رادەیەك دادەپۆشن ، وەکو وشەگەلی: گیان عزیان، کرۆسك ،خەلك، چلك ، کە لە پەخشاندا بەکار بچێتدرێن ئەو شەپۆلدانە مۆسیقاییەیان پێوە دیارە بەلام کە بخرێتە ناو قالبی کێشی عەرووزەوە تووشی دابڕکردنو برگە زەقنیشاندان دەبن ،زۆر وشە هەیە بەپێی زەوقی کوردی لەوانەیە بەیەك برگە گۆبکرێن بەلام لە بەکارهێنانیان لە کێشی عەرووزدا تووشی گۆڕین دەبن ..گیان دەبن بە (گییان) ،کرۆسك دەبێ (کیرۆسیك) لە راستیشدا عەرەب کە هەندێك وشەی لەم جۆرەی یانی بەکار دێنن بە تەواوی دەسکاری ئاوازو برگەکانی دەکەن بەنموونە وشەی (کاروان) دەکەن بە (کەرەوان)و لە کێشی عەرووزیشدا دەبێ بە (کارەوان) وەکو لەم دوو نموونەیەدا :

بە نالەی دڵ شیفام نایە ،درێغ بۆ مەرهەمی جەرگم
لە زەنگی کاروان چ بکەم دەلیلی کاروان ڕۆیی
— وەفایی —

وشەی (ناچە) لەم هەلبەستەدا بووەتە سێ برگە :
کە من هۆگر بە تۆ بووم تازە بۆچی دولبەرێکی تر
دەرەکەی لێرە ناڕۆم (ناچە) کووچەو دەرێکی تر
— عەونی —

بە نموونە ئەو بروایەدام وشەی (جوان)ی کوردی ئەگەر لە کێشی عەرووزیدا بێت چارنییە دەبێ ببێ بە دوو برگە ،کەچی لە زمانی سروشتی کوردیدا لە فۆلکلۆرو لە ئاخاوتندا ، یەك برگەیەو مۆسیقاکەی لە بەرگوێدا شەپۆلدانێکی بێ گرێ دروستدەکات ئەگەر بەیەك برگە گوتی لێ نەگری ئەوا تەعریبی دەکەیت بەدەسەیری گۆران کە چۆن بەکاری هێناوە :

لـە گەرووی شـمشـاڵ ،لـە تەلی کەمان
گەلێ هەڵـساوە ئاوازەی جوان جوان •

تەنانەت لە زمانی کوردی خۆیشی‌دا ، لە نێوان شێوەو لکەزمانەکانی‌دا لەم ڕووەوە جیاوازیی پەیدابووە ، لەوانەشە بە هۆی کاریگـەریی یانییەوە بێت ،ئەوەتا وشەگەلی :ترازوو، ترۆزی ،شواشـێك بە تەرازوو، تەرۆزی شەواشـێك گۆدەکرێ •

[بڕوانە : دە خزلەدار ، کێش وقافیە]

هەروەها هەژار دەڵێ :

خورەو چاوەنلازی هەلدێر
بازی ئاسك ، ئاوازی بلوێـر

(س،ك)ی ئاسك بووەتە (دیفتونگ) واتە دوو دەنـگی لێـکدراو بـۆیـە وشـەی ئاسك دەبێ بە یەك بڕگە گۆبکرێ بەبێ ئـەوەی نێـوانی سـین‌و کافەکە بـە زەقی دابـڕ بکرێ •

٢ ـ عەرەبی زمانێکی بە ئیعرابە ،پیتەکانی وشە بە هـۆی کـاری دەسـتووری ڕێزمان بزووتنەوەو سکوونیان دەگۆڕێت ، بـەڵام لـە چاو زمانی کوردی‌دا ئەمە وانییە بۆیە زۆر زحاف یان عیللەت کە دێتـە سـەر ئاکە دێڕێکی هەڵبەستی عەرەبی شتێکی ئاسایی دەبێ، بەڵام لە کوردی‌دا زوربەی جار کێشـەکە دەگۆڕێت‌و وا چاکە زحاف یان عیللەتەکە لە هەموو دێڕەکانی‌دا بێت •

٣ ـ لە عەرەبی‌دا پیتی بزوێن (دەنگـدار) دووجـۆرە، جـۆرێکیان شەکلیان نییە بەڵکو بەوێتەی نیشانەی سەر ،ژێرو ژێـر لەسـەر پیتی بێ‌دەنگ دەنووسرێن • ئەمانە پیتە بزوێنی کورتن ،جۆری تـریش پیتـە بزوێنی درێژن وەکو :ئەلف ،واو ،ێی ،جیا کردنەوەی (سەر) لە ئەلف ،

بان (ژێر) لە بێ زۆر ئاسانە، چونکە جیایان زۆر زەق و ئاشـکرایەو لـە ممووداڕشتن و رستە پێکهاتن‌دا جێ ناگۆڕێن و ماوەی کاتیان جەسپاوە .
بە ڕادەیەك کە دەقاودەق درێژەکان دوو بە قەد کورتەکانن ، جا بەپێی ئەم سروشتە ئەو بڕگانەی پیتی بزوێنی کـورت یـان درێژیان تێ‌دا یێت جیاکردنەوەیان بە بڕگەی کورت و درێژ کارێکی ئاسانە ..ئەمەش بناغەی داڕشتنی کاری کێشی عەرووزە .

بەڵام لە زمانی کوردی‌دا ئەم جیاییە لە نێوان تیپی بزوێنی کورت و درێژدا بەم زەقی و دابڕی‌یە نی‌یە ،زۆر جار لەبەر خاتری قـالبـی کێشـی عەرووزی بزوێنی(ی)ی کورت یان (و) درێژ دەکرێتەوە، بەپێچەوانـەوە درێژ کورت دەکرێتەوە، هەروەکو لەمەودوا نموونەی زۆری ئەمە دەبینین.
هەربۆیەشە کێشی رەسـەنی زمانی کوردی کێشی هیجایە کەوا لە سـەر ریزکردنی ڕێکوپێکی بڕگەی درێژو کورت دانامەزرێت .

: ـ کێشی عەرووزی لە کوردی‌دا ژمارەی پێی دێڕەکانیان لە عەرەبی زیاترە .وەکو لە رەمەل و هەزەج و رەجەزو مضارع‌دا ...هتد .کێشـەکانیش زۆر لکیان لێ‌بووەتەوە هەر لکێك شایانە بە کێشێکی سـەربەخۆ دابندرێت و زۆر جار ئەم لکانە نـموونەیان لە هەڵبەسـتی عەرەبی‌دا نی‌یەو لێکدانـەوەی هۆی ئەو گۆڕانەی کە ئەو لکانەی دروسـت کردووە بە زەحمـەت لـە بنەڕەتی زانـستی عەرووزی عەرەبی‌دا جێگیر دەبێت ..بەڵام ئەمانە لـە فارسی‌دا نموونەیان زۆرەو لەکۆنەوە ئەوان لـە کێبەکانیان‌دا دەسـت نیشانیان کردووە، بۆیە ئەم ڕایە کە دەڵێ عەرووز لـەوانەیە لەرێگـەی فارسی‌یەوە بە کورد گەیشتبێ) راستە .

زۆر لکی کێشی بنەڕەتی عەرووز دەتوانین بکـەین بە بـەـحـەی نـەکەمان .. جگە لەوە کە ژمارەی تفعیلە (لەکوردی‌دا) زیاترە ..وەکو.
مضـــارع :

مفعـولُ فاعلات مفاعيلُ فاعلن.

- هەزەجی ئەخرەبی مکفوف محذوفی هەشتی:

مفعول مفاعيلُ مفاعيلُ فعولن

- هەزەجی ئەخرەبی مقبوضی محذوفی شەشی:

مفعولُ مفاعلن فعـولن .

- رەمـەل مەخبـون:

فَعِلاتن ،فعلاتن ،فعلاتن ،فعلاتن

٥ ـ هەموو ئەو شازدە کێشـەی عەرووزی عەرەبی لە هەڵبەستی کوردیدا بەکار نەهاتووە، نموونەی بەحرەکانی : کامل ، مدید، مقتضب، وافر، طويل ،متدارك يان نەمدیتوون یان زۆر کەمن . دووکێشـی وەکـو مضارع و متقارب لە عەرەبیدا کەم بەکار هاتوون‌و لەوانەیە لە شـیعری جاهیلیدا نموونەیان نەبێت کەچی لە کوردیدا باون .

لەو شازدە کێشـەدا ئەوانەی بەناوبانگن‌و زیاتر هـەڵبەسـتیان پـێ هۆنراوەتەوە ئەمانەن :

رەمەل ،رەجەز ،هەزەج ،مضارع ،خفيف، متقارب ،مجتث .

سـەرباری ئەمانەش چەند نموونەیەکی کەمیش لەم کێشانە هـەیـە : سـريع ، بسيط ، منسرح ، کامل .

وەکو سـەرنجم‌داوە زیاتر بەحرە صافەکان پەسـند ترن لـە بەحرە تێکەڵەکان ،هەر بۆیە رەمەل‌و رەجەز‌و هەزەج سـەردەسـتەی ئەم کێشانەن ..ئەمەش لەبەر سووکی‌و ئاسان کردنی کێتی هەڵبەسـت‌و نزیك بوونەی لە کێتی خۆماڵی‌و گەرم‌کردنی ئاهەنگی کێشـەکە .

هەروەها تێبینی ئەوەدەکرێ کە (ضرب‌و عروض) واتا پێی هـەردوو نیوە دێری هەڵبەسـت بڕگەیەکی لێ دەترێندرێ‌و لە کورتیدە بڕێتەوە بـۆ ئەوەی جۆشی کێشـەکە سـست نەبێت‌و سارد نەبێتەوەو لە ئاکـاوا وەکـو

کورتەکێک بە دەهێڵدا بدرێت وەهایێت، بۆیە لە ڕەمەلدا زۆربەی جار لە جیاتی (فاعلاتن) بە (فاعلن) کۆتایی دیت، هەروەها لە هەزەجدا لە جیاتی (مفاعیلن) بە فعولن کۆتایی دێت ،لە موجتەثدا فاعلاتن دەبێ بە فعلن،و هتــد .

چۆنیەتیی عەرووز لـە هەڵبەستی کوردیدا

ئەوەی زانراوە زانایانی کورد لە کۆنەوە لە پاڵ دەرسی ئاینیو زمانی عەرەبیدا عەرووزی عەرەبیان خوێندووە، هەندێکیان کتێبو نامیلکەیان لەسەر داناوە، مێژوو باسی گەلێك دانراوی زانا کوردەکان دەکات دەربارەی عەرووززانی. لە زانایانی سەدەی نۆزدەمین مـەلا عـەبدوللای پێـنوشی بەناوی (شرح منظومة الكافي في العروض والقوافي)[1] بەرهەمی دانراوی هەیە ،شێخ مارفی نۆدەییش بە هۆنراوە نامیلکەیەکی لە زانـــستی عەرووز نووسیوە، هەرچی شێخ مارفە سوای بۆدەچم، کە جیاوازی لـە نێـوان کێشی عەرووزیو کێشی خۆماڵیدا کردووە کاتێك کە کێشی پەنجەی لـە (ئەحـمەدی)یەکەیدا بەکارهێناوە کاتێکیش کە دوو پارچە سروودی ئاینی بە فارسیو بەعەرەبی داناوە دەستیشانی ئەوەی کردووە کە ئەمانەی لەسەر هەوای کـوردی دانـــاوە، نووسـیویەتی «علی قـافیــة من النغمـــات الكردیــة) مەلا ئەمین مفتی کوڕی مەلا ئەحمەدی چاومار کە لـە نێـوان ساڵانی (١٢٢٢ ـ ١٣١٥ ک)دا ژیاوە نامیلکەیەکی لە علـی عەرووز داناوە بەناوی «القواعد الوافية بمهات علي العروض‌و القافية»[2].

شێخ نووری شێخ سالح ساڵی ١٩٢٦ لە ڕۆژنامەی (ژیـان)[3] بـە

---

١ ـ جلال الحنفي ـ العروض تهذيبه و اعادة تدوينه . بغداد / ١٩٧٨ .

٢ ـ كتاب تخميس القصيدة البردية . مطبعة بغداد . شـارع المأمـون / ١٣٥٢ ـ ١٩٣٢ م.

٣ ـ د. كامل البصير ـ شێخ نوری شێخ سالح لە کۆڕی لێکۆڵینەوەی وێژەیی‌و ڕەخنەسازیدا / بەغدا ـ ١٩٨٠ .

ڕوونی باسی بوونی کێشی عەرووزو خۆماڵی لە هەڵبەستی کوردیدا کردووەو شارەزایانە لە یەکی جیاکردوونەتەوەو نموونەی چەند بەحرێکی عەرووزی لە هەڵبەستی کوردی دەست نیشان کردووە وەکو دەردەکەوێ عەرووززانێکی وردو بەتوانا بووە.

مامۆستا (گۆران) لەو دەرسانەدا کە لە سالآنی شەستدا بە قوتابیانی بەشی کوردیی زانستگای ئادابی بەغدای گوتووە شارەزایانە لە جۆرەکانی کێشی هەڵبەستی جیهانیو کوردی دواوەو کێشی عەرووزی لە شیعری کوردیدا دەست نیشان کردووە. بۆ بەڵگەی شارەزایی گۆران لەم ڕووەوە ئەوەیە کە هەڵبەستی (ئاواتی دووری) لە ساڵی ١٩٣٢ دا بڵاو کردوەتەوە. جیا کردنەوەی کێشی عەرووزو خۆماڵیو تێکەڵ کردنیانی لە یەك پارچەدا پیشانداوە کە دوای خۆی زۆر کەس لە شیکردنەوەی ئەم هەڵبەستەدا بە هەڵە چوون[٤].

گۆران نووسیویەتی :

« ئەم شعرانە لە سەر اصولی فقرە ڕێکخراون ، هەر فقرەیێك بارەتە لە : بەیت ،بەیتی یەکەم و چوارەم لەسەر وەزنی عەرووز وتراون ،دووەم و سێیەمیش لە سەروەزنی پەنجە »[٥] .

شایانی باسە گۆران دەرس‌کردنی عەرووزی بە شێوازی ڕۆژهەڵات ناسەکان لەسەر بناغەی کورتو درێژی بڕگە بە ئەنجام هێناوە نەك لە سەر شێوەی کۆنی عەرەبی .

د. مەعروف خەزنەدار لە کتێبی «کێشو قافیە لە شیعری کوردیدا» کە یەکەم کتێبێکی سەر بە خۆیە لەم بابەتەی کۆڵیێتەوە»[٦]

٤ ــ علاء الدین سجادی ــ نرخ شناسی ــ بروانە ل ١٢٩ .
٥ ــ گۆڤاری هاوار ، ژمارە (٩) ساڵی ١٩٣٢ .
٦ ــ د. مەعروف خەزنەدار کێشو قافیە لەشیعری کوردیدا ؛

کێشی هەڵبەستی خۆماڵیی کوردی پێشان داوەو نموونەیێکی زۆری بۆ هێناوەتەوەو گەلێك ڕای بە کەڵکی دەربارەی ڕەسەنیی کێشی خۆماڵی خستوەتە ڕوو . بەڵام وا دیارە کە کێشی عەرووز بە پەنجە دەکێشێ و هەڵبەستی خۆماڵیش بە عەرووز لەم کارەی دوایی‌یاندا دڵنیا نییە، ئەوەتا لە کێشانی دێڕە هەڵبەستێکی خۆماڵیی کوردیی حەوت بڕگەیی‌دا دەڵێ :

«بەڵام ئایا کێشی عەرووز کە لێرەدا (مستفعلن فعولن)ە پێوەندییێکی ئاوازی ئەوتۆی لەگەڵ بنچینەی بناوانی حەوت هیجاکە هەیە ؟ ئایا ئەمە لەوە ناکات کە بەزۆر کراسێکی تەسك لەبەر کابرایێکی قەڵەو بکەین ؟»[7] پرسیارێکی بەڕێ و جێیە ، بەڵام ڕای دکتۆر ئەوەیە «ئەو کێشانەی بە خۆماڵیان داناون لە شیعری کوردی‌دا کێشانیان بە هیجا ڕووداوێکی ئیدیولۆژییە ، ئەگینا ئەگەر بیانەوێ بە عەرووز بیان کێشین دەکێشرێن» .[8]

د. ئیحسان فۆاد دەربارەی کێشی عەرووزو کێشی خۆماڵی لە وتارێك لە گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیاتدا (ژ ـ ١٥ ی ساڵی ١٩٧١ ـ ١٩٧٢) دەڵێ :

« بەشێك لە ڕەخنەگرو نووسەرانی ئەدەبەکەمان مەیل و ئارەزوویێکی تایبەتی‌یان هەیە بۆ فەرامۆش کردنی کێشی عەرووزو پشتگوێ خستنی لە پاش قۆناغی گوێزانەوە (١٩٣٠ ـ ١٩٤٥)وە داتانی سنوورێکی جیا کەرەوەی بنچ‌بڕ لە نێوان سەردەمی بەکارهێنانی کێشی عەرووزو کێشی سیلاب «پەنجە»دا لەگەڵ ئەوەش‌دا کە چەند کێشێکی عەرووز لەلایەن دەستەیێك شاعیری نوێ خوازی پاش کۆتایی جەنگی گێتیی دووەمەوە هەر بەکارهاتوون .»

---

٧ ـ هەر ئەو سەرچاوەیە : ل ٣٨ .

٨ ـ هەر ئەو سەرچاوەیە . ل ٦٥ .

ئەوەی شایانی باسە کێشی رەمەل و هەزەجی لەم وتارەدا باسکردووە و لە هەڵبەستی شاعیرانی ئەو قۆناغەی سەرەوەدا نموونەی هەڵبژاردووە و تـی کردوەتەوە .

د. عزالدین مصطفی لەو بڕوایەدایە کە «دوا ڕا ئەوەیە کە عەرووزی عەرەبی کتومت لە کوردی دالی‌یە»[9] بەڵێ عەرووز زانەکان پێ لەوە دەنێن عەرووزی عەرەبی کـە هاتۆتە ناو شیعری کوردی‌یەوە (بەڵکـو زمانانی گەلانی موسڵمانیش) بـە دەستکاری و جۆرە گونجاندنێکی تایبەتی‌یەوە بووە کە سروشتی زمان و چەژگەی نەتەوەیی پێویستیان کردووە، بـەڵام ئەگەر بێین حاشا لەوە بکەین کە هەڵبەستی کوردی بەکێشی عـەرووز هۆنراوەتەوە لە کاتێکدا شاعیران و عەرووززانانی کۆن دانیان بەوەدا ناوە کە لەسەر ئەم کێشە هەڵبەستیان هۆنیوەتەوە .بەڵکو لە بەکارهێنانی چەند کێشێکدا هونەریان نواندووە و کۆششێکی زۆریان بۆ بابەتی عـەرووز تەرخانکردووە. رایەکەی دکتۆر دەربارەی کێشانی هەڵبەستی کـوردی دروست نی‌یە. بە تایبەتی ئەگەر مەسەلە گرانی و ئاسانی بێ کە وەکو ئەو کردوویەتی بە بەڵگە کە دەڵێ .

. ئەگەر ئەم پارچە شیعرە ـکە لەسەرکێشی سەریعە‌ـ بەینەوە سەر کێشی پەنجەی کوردی ئەوا دەتوانین لەسەر کێشی پێنج بڕگەیی پێـوین .بەڵ بارچەکانی تریش دۆزینەوەی کێشی خۆماڵی و پێوانی زۆر ئاسانترە لەو بردنەیە سەر عەرووزەی باسکرا »[10]

.مامۆستا علاءالدین سجادی لـە کتێبی « نرخشناسی »دا چەنـد لاپەڕەیێکی بۆ باسی کێشی هەڵبەستی کوردی تەرخان کردووە و بەڕای

---

٩ ، ١٠ـ د. عزالدین مصطفی رسول / شیعری کوردی‌و زیالی شاعیرالی ، ل ١١٩ .

ئەر هەردوو کێشی عەرووزو خۆماڵی تێکەڵ بە یەك دەبن و بە تەرازووی یەکتر دەکێشرێن ، کە دەڵێ :

«گوایا هۆنراو دوورکەوتوتەوە لە عەرووز!! بەڵێ دوورکەوتوتەوە بەلام ناتوانرێ بوترێ لێی بێبەشە. وەکو ناشتوانرێ ئەو هۆنراوانە کە لەسەر عەرووز دەڕۆن بێ بەشن لە ژمارەی پەنجە»[11] هەر بۆیە دەربارەی هەڵبەستێکی عەرووزیی (دلدار) وله ئاڤاقی ژیانی ئاواتیدی خەتەکەی بایی » دەڵێ : «ئەو کێشە عەرووزانە کە هەبوونو هەن لە هۆنراوی کوردی گیبی ئاوەڕاستا لە مانەدانین ، بەڵکو بەم هۆیەوە ناوی هۆنراوی ئازادی بۆ خۆی وەرگرتووە)[12] لە باسی کێشی هیجاییدا ، هیجا بەرامبەر بە

١١ـ ماموستا علاء الدین سجادی / ئرخ شناسی / ٩٩ ۰
١٢ـ هەر لەوو سەرچاوەیە ، ل (٥٤) ۰

دوای نووسینو بلاوکردنەوەی ئەم بەشە بە وتارێك لە گوتاری ڕۆشنبیری نوێدا وە ئاگا هاتمەوە کە بەر لە من ماموستا عەزیز گەردی لە ژمارە (٢٢ و ٢٢)ی ئەیلوولی ١٩٧١ی ڕۆژنامەی هاوکاریدا دوورو درێژ ئەم ڕایەی ماموستای بەهەشتی (سجادی) بە هەڵە دەرهێناوە کە لە کۆتایی وتارەکەیدا دەڵێ :

« تکا ئەکەم لە ماموستا (سجادی) ئنجا ئەوانەی قسەی ئەو ئەلێنەوە کە بە شێوەیەکی عیلمی ساغی بکەنەوە کە ئەم هۆنراوەیەی دلدار لەسەر کێشی عەرووز ناڕوا ، ئەمەیش بە پیشاندانی ئەسڵی تەفعیلەکانی هەزەجو بەراوردکردنی هەنگاوەکانی لەگەڵ عەرووزدا ، تەنها هەر ئەوەندە وازبێنن کە ئەم هۆنراوەیە (کەوتۆتە سەر ڕێچکەیەکی ڕۆمانتیك ، ئەمە ئەوەك هەر لە بەرەلڵاکردنی ڕێگای عەرووزیدا بەڵکو لە جەشنی گوزارەشدا) یاخود (لێرەدا کێشی عەرووزی عەرەبی ئەو کێشەیەی کە لە هۆنراوەی کوردیدا بە زۆری بەدی دەکرا لەم دەقەدا بەدی ناکرێ) چونکە ئەمەی سەرەوەیو باوەڕ دەربڕینی ساکاری بێ لێکدانەوەو نەگرتنی ڕێچکەیەکی عیلمی بۆ گەیشتن بە حەقیقەت هیچ کەس ئقناع ناکاتو کەس باوەڕی پێناهێنێ !».

وتارەکەی ماموستا گەردی بە سەرناوی « خەتەکەی بایی و هۆنراوەی ئەمڕۆمان »و وەلام و ڕاستکردنەوەی چەند ڕایەکی دکتور کوردستان موکریانیە .

پەنجە ، یان بڕگە داتانێ بەڵکو لای وایە «کورتتر هیجا سەر ،بۆر، زۆرەو درێژتر هیجاش (ا ، و ، ی)یە واتا هیجای بەمانا زمانییەکە بە (دەنگ) داناوەو مەبەسیشی پێتە دەنگدارەکان بووە» بۆیە لە دەستنیشان کردنی بڕگەی وشەکاندا تووشی ئاڵۆزی هاتووە. سەرەڕای ئەوەش بە بێ هیچ پاڵپشتێکی زانستی باوەڕی بە بوونی پێتە بزوێن نییەو[13]هەر لەسەر ڕێبازی ڕێنووسی عەرەبی سەودا لەگەڵ دەنگەکانی زمانی کوردی دەکاتو نەیتوانیوە (بڕگە) بە تەواوی بناسێ بۆیە لە دیارکردنی ژمارەی بڕگەکانی هیجای نموونە هەڵبەستەکانیدا تووشی هەڵەبووە[14] .

ئەم ڕوانگەیەوە نووسیویەتی :

مەبەست بەوە کە لەسەر ژمارەی پەنجە ڕۆیشتوە ئەوەیە کە حیسابی ئەوە کراوە پێتی دەنگدارو بێ دەنگ دراون لە یەکو بەو جۆرە هۆزراوەکەی پێ دروستکراوە»[15]چونکە خۆ وشەی هیچ زمانێك نییە لە دنیادا لە یەکدانی وشەی دەنگدارو بێ دەنگ دروست نەبووبن، بەڵام جۆری ڕیزکردنو لە یەك دانەکەیان جۆرە کێشێك دروست دەکات .

مامۆستا ئەحمەد هەردی لە لێکۆڵینەوەیێکدا بە ناوی (کێش لە شیعری کوردیدا)[16]زۆر وردو زانستانە عەرووز بەگشتیو بەگشتی عەرووز لە هەڵبەستی کوردیدا بە تایبەتی بە نموونەوە شی دەکاتەوەو جیاوازی نێوان کێشی خۆماڵیو عەرووز دەخاتە ڕوو .هەروەها بە نموونەوە نە سێ بەحری عەرووز دواوە . ئەگەرچی ئەم باسە چاکترین سەرچاوەی تە-

---

١٢ـ ترنخشناسی ، ل ١١٢ .
١٤ـ هـ . س ، بڕوانە لاپەڕە ١٢٠ و نموونەکانی هەڵبەستی کامەران ر کـــزوان .
١٥ـ هـ . س ، لاپەڕە (١١٢) .
١٦ـ احمد هەردی / گۆڤاری برایەتی ، ژ ١٠ کانون ٢ ، ١٩٧١ .

بابەتەیە کە تا ئێستا بە زمانی کوردی نووسراێت بەڵام لەسەر شێوەی کۆن واتا لەسەر بناغەی تیپی بزواو و نەبزواو ، وەتەد و سەبەب نەڵك لەسەر بنەڕەتی کورت‌و درێژی بڕگەی تەفعیلەکان عەرووز ئی‌دەکاتەوە ، ئەمەش وەکو لە دوایی‌دا باس‌دەکەین خوێنەوار ، یان قوتابی بەتایبەتی ئارەحەت دەکات .

ئەمڕۆ دوو ڕوانین بەرامبەر بە شیکردنەوەی کێشەکان هەیە ؛ یەکەمیان لێکدانەوەی عەرووز لەسەر شێوەی کۆن ، دووەمیان لێکدانەوەی عەرووز لەسەر شێوەی ڕۆژاوایی‌یەکان بە دەست‌نیشان‌کردنی بڕگەی کورت‌و درێژ لە هەر تەفعیلەیەکدا .

ئەوجا بابزانین هەر دوو ڕێگا چۆن‌و چین‌و من بۆچی دووەمیان هەڵ دەبژێرم .

لێکدانەوەی عەرووز لەسەر شێوەی کۆن :

بێ‌گومان ئاخاوتن لە پیتی دەنگدارو بێ‌دەنگ پێك دێت، بەڵام ڕێنووسی عەرەبی بۆ چوار دەنگدار پیتێکی سەربەخۆی وێنە نەکێشاوە بەڵکو ناوی (حرکە ـ جوولە)ی لە سێ‌یانیان ناوە کە برتین لە (سەر ، بۆر ، ژێر)و بەرابەرەکەیان (ە ، ێی کورت‌و واوی کورت)ە بۆ پیتە بزوێنیش کە (الکسرة المختلسة)ی ئاو دەبەن هیچیان دانەناوە جا ئەم دەنگانە پاش هەر پیتێکی بێ‌دەنگ بێن بە جوولەی سەر ئەو پیتە دادەنرێن .

کەواتە لە ڕێنووسی عەرەبی‌دا پیتی جوولەدار ،یان بزووتوو پیتی بێ جوولە ،یان نەبزووتو هەیە، بە نموونە وشەی (سەرگول) دەبێ بنووسرێ (سَرْگُل) کە برتی‌یە لە چوار پیت (پیتێکی بزووتو+پیتێکی نەبزووتو+ بزووتو+نەبزووتو) ڕیزکردنەکە لە چاو بزووتو و نە بزووتوودا (یەك نا یەکە)، بەم جۆرە وشە گەل زمان لە ڕیزکردنی تیپی بزووتوو نەبزووتودا جیاوازیان هەیە کاتێك کە لە دوو نیوە دێڕی هۆنراوەیێکی عەرووزی ورد

دەبینەوە دەبینی کە وشەکان بە شێوەیێکی وا ڕیزکراون کە پیتەکانی نیوە دێڕی یەکەمی هەڵبەست لە ڕیزکردندا کومت وەکو پیتەکانی نیوە دێڕی دووەمی هەڵبەستەکە بن .

دەبێ ئەوەیش بزانین لە «عەرووز»دا هەر سێ تیپی دەنگداری (ا،و،ی) بە پیتی نەبزووتو (ساکن) دادەنرێن . هەر جۆرە ستەیێکی ڕیزبوونی پیتی بزووتوو نەبزووتو لە نیوە دێڕێکو بەرامبەرەکەشیان لە نیوە دێڕەکەی تری هەڵبەستدا جۆرە کێشێک یان بەحرێك پەیدا دەکات ،کێشانی ئەمەش پێی دەڵێن عەرووز .

لە عەرووزدا هەر دێڕە هەڵبەستێك بە چەند پارچەیێك دابەش دەکرێت کە پێی دەڵێن تەفعیلە ، هەر تەفعیلەیەك بریتییە لە ژمارەیەك پیتی بزووتوو نەبزووتو ، بە پێی دەستووری زانستی وشەسازی (صرف)ی عەرەبی بە وشەی (فعل) کێشراون، سەیرکراوە ئەو پارچانە بریتین لەم کێش و سەنگانە:

(فعولن ـ مفاعیلن ـ مفاعلتن ـ فاعلن ـ فاع لاتن ـ
فاعلاتن ـ مستفعلن ـ متفاعلن ـ مفعولات ـ مستفع لن)

هەر یەك لەم تەفعیلانەش بەسەر چەند پارچە سەنگێکدا دابەش کراوە . بەم جۆرە :

١ ـ سەبەبی سووك:[١٧] لە پیتێکی بزووتوو یەکێکی نەبزووتو پێك دێت وەکو چەم ،گوڵ .

٢ ـ سەبەبی قورس : لە دوو پیتی بزووتو پێك دێت وەکو : کەمە .

٣ ـ وەتەدی کۆمەڵ : لە سێ پیت (دووان بزووتوو سێیەمیان نەبزووتوو پێك دێت وەکو مەلەم .

١٧ـ وەتەد بە مانا سنگو قاصیلە لیوانی زووری ڕەشماڵو سەبەب گوریسە (ئەکەرجی ماموستا علاءالدین سجادی سەبەبی بە هو تەرجەمە کردووە لە ئرخ‌شناسی‌دا .

٤ ـ وەتەدی بڵاو : لە سێ پیت پێك دێت ، دوو پیتی بزووتو پیتێکی نەبزوو تویان لە نێوانیدا بێت وەکو پەردە •

٥ ـ فاصیلە : لە سێ ، یان چوار پیتی بزووتو لەگەڵ یەکێکی نەبزووتو پێك دێت وەکو بەخەبەر ، هەرموەزی ، کەمەرە شل •[18]

بەو پێیە هەر تەفعیلەیەك بەم جۆرە بەسەر ئەو پارچانەدا دابەش دەبێت :

١ ـ فعولن = وەتە دێکی کۆمەڵ (فعو) لەگەڵ سەبەبێکی سووك (لن) •

٢ ـ مفاعیلن = وەتەدێکی کۆمەڵ (مفا) لەگەڵ دوو سەبەبی سووك (عي ، لن) •

٣ ـ مفاعلتن = وەتەدێکی کۆمەڵ (مفا) لەگەڵ سەبەبێکی قورس (عەلە)و سەبەبێکی سووك (تن) •

٤ ـ فاعلاتن = وەتەدێکی بڵاو (فاع)و دوو سەبەبی سووك (لا) و (تن)

٥ ـ فاعلن = سەبەبێکی سووك (فا)و وەتەدێکی کۆمەڵ (علن)•

٦ ـ فاعلاتن = سەبەبێکی سووك (فا)و وەتەدێکی کۆمەڵ (علن)و سەبەبێکی سووك (تن) •

٧ ـ مستفعلن = دوو سەبەبی سووك (مس ، تف)و وەتەدێکی کۆمەڵ (علن) •

١٨ـ ئەوەی لە هەڵبەستی عەرووزیدا دیارکەوتووە ئەوەیە کە لە چوار پیتی بزووتو زیاتر بەدوا یەکدا نایەتو دوو پیتی نەبزووتوش مەگەر لە هەندێك پاشبەندی قافیەلیدا نەبێ پێکەوە نایەن .
بڕوانە کتێبی : الكافي في العروض و القوافي للخطيب التبريزي ، تحقيق الحساني حسن عبدالله . مكتبة الخانجي ، القاهرة : ل ١٨ .

٨ ـ متفاعلن = سەبەیێکی قورس (موتە)و سەبەیێکی سووك (فا)و وەتەدێکی کۆمەڵ (علن) •

٩ ـ مفعولات = دوو سەبەبی سووك (مف ، عو) لەگەڵ وەتەدێکی بڵاو (لات) •

١٠ـ مستفعلن = سەبەیێکی سووك (مس)و وەتەدێکی بڵاو (تفع)و سەبەیێکی سووك (لن) •

باپێین دێرە هەڵبەستێك بەم تەرازووە بکێشین وەك ئەم هەڵبەستەی نالی•

دەروونی لەدار شەشکارزەوەری وەبەسەردەچی
کنفیر مَتَكِ گرمیچی ئیلا تاوەسەردەچی

سەیر دەکەی ڕێزکردنی پیتی بزووتو و نەبزووتو (بەپێی ڕێنووسی عەرەبی بەم شێوەیە کە دەنگەکان لەدەم دەردەچن) لە هەر دوو نیوە دێڕەکەدا وەکو یەکەو هەر نیوە دێڕێکیش بە چوار پارچە دابەش کراوە کە لە دووبارە بوونەوەی دوو تەفعیلەی (فعولن)و (مفاعلن) پێك هاتووە .

فعولن مفاعیلن فعولن مفاعلن
فعولن مفاعلن فعولن مفاعلن

وەکو کوتمان فعولن برتییە لە وەتەدێکی کۆمەڵو سەبەیێکی سووك ئەم وەزنە لە هەر چوار تەفعیلەکەی (فعولن)دا دووبارە بوەتەوە• هەر بەم جۆرەش تەفعیلەکەی (مفاعلن) کە برتییە لە دوو وەتەدی کۆمەڵ ، یان مفاعیلن کە لەوەتەدێکی کۆمەڵو دوو سەبەبی سووك پێك هاتووە• هەر بۆ نموونە سەیری تیپە بزووتوو نەبزووتوەکانی ئەم دێڕە هەڵبەستەی (سالم) بکە :

منی گەر حەرام تالی ساقی بچاوو مەستیت
ئەشهی لکاو ئەحلی مِن قبلة الغداری

دەبینی ئەگەل دێرە هەڵبەستەکەی پێشوودا جیاوازەو ئەمەیان ئەم تەفعیلانە بۆ کێشەکەی دەست دەدات :

مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن

جا بەم جۆرە کێشەکان دەگۆڕێن و هەر کێشەش ناوی (بەحر)یان لێنراو بەگوێرەی بەحرێکی لێنراوە، کە بریتین لە (١٦) بەحری وەکو ئەمانە :

طویل ، سریع ، خفیف ، رەمەل ، هەزەج ، رەجەز ، موضاریع ، متقارب ، کامل ، وافر ، مجتث ، متدارك ، بسیط ، مدید ، مونسەریح ، موقتەضەب .

هەر یەك لەم بەحرانەش چەند جۆرە کێشێکی سەر بە ئەوی لێدەبنەوە ، بە تایبەتی لە هەڵبەستی غەیرە عەرەبدا ئەو لکە کێشانە زۆرو جۆراو جۆرن .. هەندێکیان تا رادەیەك لە خزمایەتی کێشە سەرەکییەکە دوورکەوتوونەتەوە بەڵام عەرووز زانانی کۆن هەمیان لە سووری ئەو بەحرانەیان دەرنەهاویشتوون .

زحاف و عیللەت :

کە سەیری دێرە هەڵبەستەکەی (نالی) بکەینەوە کە لە بەحری (الطویل)ە، بە وردی لە تەفعیلەکانی وردینەوە دەبینین لە هەر چوار پارچەکەیدا تەفعیلەی دووەم (مفاعلن) نییە بەڵکو یەکێکیان (مفاعیلن)ە کە لە بەڕەتدا (مفاعلن) لە لیستەی تەفعیلەکاندا نییە بەڵکو مفاعیلن بووە سووك کراوەتەوەو پیتێکی نەبزووتوی لێ فڕتاوە . ئەم گۆڕانەش یەکێکە لەو گۆڕانانەی کە بەسەر کێشی عەرووزدا دێن و زانایان دەستووریان داوەو ناویان بە زحاف و عیللەت بردووە .

هەرچی زحافە گۆڕینی پیتی دووەمی سەبەبی پارچەکانی دێرە هەڵبەستێکەو مەرج نییە (لەعەرەبیدا) لە هەموو دێرەکاندا دووبارە بێتەوە ، بەڵام عیللەت گۆڕانێکە بەسەر سەبەب ، یان وەتەدی پێی دوایی

هەردوو نیوە دێڕی هەڵبەستدا دێت چ بە قرتاندنی یان زیادکردنی پیتێك یان چەند پیتێك ئەم کارەش پێویستە لە هەموو دێڕەکانی هەڵبەستدا دووبارە بێتەوە، هەر دووکیشیان ئۆرکەی سەد جۆریان هەیە •

دەبێ ئەوەش بزانین کە زانایان ئەم زحافەو عیللەتانە بە خۆش یان کەموکورتی کێشەکانی عەرووز دانانێن ، بەڵکو بە پێچەوانەوە گوتوویانە: زحاف وەکو ئەسڵەکە وایە بەڵکو لە چەرگەدا لە ئەسڵەکە شیرینترە.[19] هەروەها بۆ خاتری هەستدارکردنی ترپە (ئیقاع)و رازاندنەوەی کێشی ئەو زحافەو عیللەتانەیان هێناوە[20]. ئەمانە لە هەرکێشێکدابێ بەسەرەکە ناگۆڕن • ئەگەرچی لەشو پەلوپۆی زۆری لێ جیادەکەنەوە •

سەرەدەکەی متفاعلن (ب ب ـ ب ـ) لە رێگەی زحافەوە دەبێ بە (مستفعلن) (ـ ـ ب ـ) ئەمەش کە لەدێرە هەڵبەستێکی عەرەبیدا روودەدات دیارە لە سەرجەمی ژمارەی بڕگەکانی کەمدەکاتەوە ، لەگەڵ ئەوەشدا لە پێوانی (کات)ی هەڵبەستەکەدا هەست بەکەمی و کورتییەکی نەشیاو ناکەیت ئنجا هەر بۆیە دەگوترێت مەرج نییە لە هەموو دێڕەکانی هەڵبەستی کێشی عەرووز یان (چەندی)دا ژمارەی بڕگەکان وەکو یەکتر هاوتا بن •

خەوشەکانی رێگەی کۆنی لێکدانەوەی عەرووز :

وەکو لێکۆڵەرەوە هاوچەرخەکان دەڵێن خەلیلی فەراهیدی خاوەن عەرووز ریبازێکی وای نەگرت کە لەلایەنی دەنگەوە لەسەر بناغەیەکی زانستی دامەزرابێت • تەفعیلەکانیشی چ لە لایەنی مۆسیقاوەو چ لە لایەنی رێزبوونی بڕگەی ئاخاوتنەوە دابەش نەکرد ، وەکو تەماشا دەکەین لەبەر خاتری دەست نیشان کردنی سەبەب و وەتەدو ئەو گۆڕانکارییەی بەهۆی

١٩ـ سەرچاوەکەی پێشوو ، ل ١٩ •

٢٠ـ د• صفاء خلوصی / گۆڤاری (المجلة) ـ قاهیرەیی ل ١٥٨ ساڵی ١٩٧٠ •

زمانەو عیللەتەوە بەسەریان دێت (فاعلاتن)ی کردووە بە دووکەرتەوە (فاع‌لاتن) کە چی پێوانەی زانستی تازەی دەنگ هیچ جیاوازییەك لە نێوان (فاع‌لاتن) و (فاعلاتن)دا نابینێ هەروەها لە نێوان (مستفع‌لن‌و مستفعلن)دا[٢١].

بە نموونە مامۆستا هەردی کە هاتووە ئەو تەفعیلانەی بەسەر وەتەدو سەبەبدا بەش‌کردووە ، بۆ ئاسانکردنی باس (وەکو خۆی دەڵێ) هەر تەفعیلەیەکی کردووە بەسێ پارچەی بچووکەوەو ناوی سەرەتا ناوەڕاستو کۆتایی لێناون وەکو :[٢٢].

سەرەتا	ناوەڕاست	کۆتایی
مفا	عي	لن
مس	تف	علن
فا	علا	تن

بەڵام ئایا لەسەر چ بناغەیەك دابەش‌کراون ، لەسەر بناغەی پشووی ئاخاوتن ، بڕگە ، دەنگی مۆسیقا .. بۆچی (مفا)کە دوو بڕگەیەو (فا) کەیەك بڕگەیە بەسەرەتا دابندرێن ، (عی)کە یەك بڕگەیەو (علا)کە دوو بڕگەیە هەردووك بە ناوەڕاست دابندرێن .

باشە ئەدی (فاصیلە) کە لە چوار بڕگە پێك‌هاتین‌و فاصیلەی بچووك لە دوو سەبەبی (یەکێك قورس‌و یەکێك سووك)و فاصیلەی بچووك لە سەبەبێکی قورس‌و وەتەدێکی کۆمەڵ پێك هاتین ،چ دەورێك دەبینێ بۆ خورد کردنەوەی کێش‌و دیارکردنی پارچە بنەڕەتەکانی جەستەی بەحرێك ؟

٢١ـ د. ابراهیم انیس / موسیقی الشعر ، چاپی پێنجەم ١٩٧٨ ، ل ٥٢ .
٢٢ـ گۆڤاری برایەتی / ژ ١٠ ، ١٩٧١ .

پەسنی ئەم چاو رێنووسی کوردیو زمانێکی چەزگە تایەتی وەکو کوردی جیاکردنەوەی تیپی بزووتو نەبزووتو کارێکی ئاسان نییەو هەموو جار دەبێ هەڵبەستی کوردی بە رێنووسی عەرەبی بنووسینەوە کە شێتیکی سەیری لێ دەردەچێت چ لە ماناو چ لە جۆری خوێندنەوەدا ئەوسا دەبێ بتوانین کێشێت جیا بکەینەوە .

لە راستیدا بنکەو دەستوورەکانی عەرووزی خەلیل رەقو ئاڵۆزنو بەرەنجێکی زۆر نەبێ پیاو شارەزایان نابێت .[٢٣] ئەو رێگە کۆنە ئێجگار بارێکی قورسە بەسەر شانی ئەوانەی دەیخوێنن.[٢٤] بەڵکو رێگایەکی مردووە حوزنی تێیدا ناگەڕێ[٢٥].

بۆیە زانایانی عەرەب گەلێك هەولیانداوە کە عەرووز لەسەر شێوەیەکی ئاسانو نوێ لێك بدەنەوە گەلێك کۆششو تێبینی هاتوونە کایەوە لەوانە تێبینی د. ئیبراهیم ئەنیسو لێکۆڵینەوەی لەسەر بنەڕەتی بڕگەو د. محمد مەندور و د. نومەیهی لە سەر بنەڕەتی لەنگەرو محمد طارق الکاتب لەسەر بنەڕەتی ژمارە دوولایەنیو ماتیاتیکو د. کمال ئەبودیب لەسەر بنەڕەتی تریەو هی دی .

کێشانی عەرووز بە بڕگە :

هەروەکو مامۆستا محمد مەندور دەگێڕێتەوە ئیوالد

رۆژهەلاتناس لەسەر بناغەی بڕگە لە کێشی هەڵبەستی کۆڵیوەتەوەو سەیری کرد هەڵبەستی عەرەبی (چەندی - الکمی)یە واتا هەر تەفعیلەیەك بە رادەی دیاریکراو لە چەند بڕگەیەکی جیاواز لە لایەن چەندییەوە پێك

٢٣- د. ابراهیم السامرائي / پێشەکی کتێبی موازین الشعر العربي ، دانانی . محمد طارق الکاتب . البصرة ١٩٧١ : ل ١٥ .
٢٤- جلال الحنفي / سەرچاوەی پێشووتر ، ل ١٥ .
٢٥- د. کمال ابوديب / في البنية الايقاعية للشعر العربي ، دار العلم للملايين . بيروت : ل ١٠٩ .

دێت . بۆیە لەسەر شێوەی عەرووزی یۆنانی عەرووزێکی بۆ هەڵبەستی عەرەبی نووسی ، ئەمیش عەرووزێکی ڕاستو ڕەوانو تێگەیشتن ئاسانەو بە هۆیەوە عەرووزی عەرەبیی پێ ئاسان دەبێتو خوێندنی لەلایەن قوتابیانەوە کارێکی سەخت نییە[٢٦] .

لە ڕاستیدا عەرووز زانانی تازەی عەرەب بە تایبەتی ئەوانەی ئاگاداری کێشی ئەورووپان دادیان لە دەست ڕێگەی لێکدانەوەی کۆنی عەرووزی عەرەبی کردووەو پیشانیان داوە کە ڕێگەیەکی وشکو ئاڵۆزە.[٢٧]

لەبەر ئەوەی کە زمانی عەرەبی زمانێکی بە ئیرابەو عەرووزەکەی چەندی یە Quantitive ڕێگەی بڕگە چاکترین ڕێگەیە بۆ دەرس کردنی عەرووزەکە[٢٨] هەر بۆیە بوو لێکۆڵەرەوە تازەکان گرێزایانەوە لای بڕگەو سەیریان کرد کە بڕگە دانەی شیکردنەوەی دەنگەکانی زمانە لە هەموو زمانە جۆربەجۆرەکاندا زۆر باش تەفعیلەکانی بەسەردا دابەش دەبێت.[٢٩] ئنجا لەسەر شێوەی و دەستووری ئەورووپاییەکان زانا عەرەبەکان کەوتنە شیکردنەوەی عەرووز لەسەر بناغەی بڕگەو بۆیان دەرکەوت کە پەیڕەوی بڕگە لەبەر چەند هۆیەکی زانستانە لە شیکردنەوەی دێڕی هەڵبەست بۆ تەفعیلە باشترە چونکە :

١ ـ بڕگە بەوپێیە کە (یەکە) ، یان دانەیەکی دەنگیە لە هەموو زمانانێدا هاوبەشەو لەسەر بناغەیەکی زانستانە هەڵدەسەنگێنرێ کە پێی دەڵێن زانستی دەنگ Phonetics

٢٦ـ محمد مندور / في الميزان الجديد ، القاهرة / ١٩٤٤ ل ٢٣٦ . چاپی سێیەم .
٢٧ـ جلال الحنفي ، هـ . س ، ل ١٥ .
٢٨ـ گۆڤاری (المجلة)ی باسکراو .
٢٩ـ د. شکری عیاد ـ موسیقى الشعر العربي .

٢ – هەر سێ جۆرەکانی کێشی هەڵبەست (چەندی ، لەنگەر ، پەنجە) ملکەچی سیستەمی بڕگەی دەنگن کە بڕگە (مقطع) بە یەکەیەکی قسەکردن دەژمێردرێت[٢٠]. لەبەر ئەمە ، ئێمە لە چاو عەرووزی هەڵبەست لە زمانی کوردیدا بەوپێویە کە زمانەکەمان ئیعرابو لە ڕێنووسدا بزووتنو و نەبزووتوی تێدا نیەو هەموو پیتەکان یان دەنگدارن ،یان بێ دەنگ . سەرباقی ئەوەش کە بزوێنێکی بێ وەسم کە پیتەبزوێن ، یان ڕبودە، یان (کسرة مختلسة)ی پێ دەڵێن و لە عەرەبیدا نیە ،پاشان پیتی (ا، ی، و) چۆن ڕەوایە بە پیتی نەبزووتو دابندرێت ؟ وەکو لە عەرەبیدا دای دەنێن ؟ هەروەها پیتی دەنگداری (ی ، و ، ە) بۆیان هەیە درێژ بکرێنەوە بۆشیان هەیە کورتو بەقەدەر حەرەکەی عەرەبی بن. لەبەر ئەم هۆیانە زۆر زەحمەتە شیعری کوردی کە بە ڕێنووسێك دەنووسرێت ئیعرابی تێدا نیە بە ڕێنووسی عەرەبی بنووسرێت ، بۆ ئەوەی دیاری بکەین کە ئەم پیتە بزووتوەو ئەوەیان نەبزووتوە .

باشە ئەگەر پیتێك نەبزووتو بوو پیتێکی بێ دەنگ جیابە نەدی بە تەنیا چۆن گۆ دەکرێ هەتا جوولەیەکی نەکەوێتە پاڵ واتا تێپێکی دەنگداری ڕەگەڵ نەکەوێ ابەم پێیە بچووکترین یەکەیەکی دەنگ دەبێتە بڕگە نەك پیت . وەکو لە پێشتردا باسمان کرد داڵالی (وەتە دو سەبەبو فاصیلە) بە پایە یان بنکەی بینای کێش کارێکی ئاسانو ڕێکو ورد نیەو چاکتر وایە یەکسەر تەفعیلەکە بۆ ئاسانترو بچووکترین پارچەی خۆی شی بکەینەوە ئەویش (بڕگە)یە .

« ئەوەی گومانی تێدا نیە کۆڵینەوە لە شیعری عەرووزی لەسەر بناغەی بەروەدوا هاتنی (توالی) بڕگەکانی دەنگ لە لێکدانەوەی لەسەر بناغەی بەرودواهاتنی سەبەبو وەتەد وردترە، مادامکی ئێمە هەوڵ دەدەین

٢٠- د. ابراهيم انيس / م . س . ١٥٠ .

لەو مۆسیقا دەنگییە بکۆڵینەوە کە لە زاری خەڵکەوە هەڵدەقوڵێت ، بەتایبەتی کە لەم ساڵانەی دواییەدا زانستی دەنگەکانی زمان پێش‌کەوتووە بە رادەیەك کە دەتوانین بە هۆیەوە ئێجگار بە وردی ئەو ئاوازانە بزانین کە دەنگەکانی زمان پەیدای دەکەن .»[٣١]

بەم جۆرە ئێمە لەسەر بنەڕەتی ڕێکردنی بڕگەی کورتەو درێژ و چەندییان لە عەرووز دەکۆڵینەوە کە ئەمانەش بەڵگەی ئەو چەللەکانەن کە هەر یەك لەم بڕگانە دەیخایەنن کە بەگشتیو تێکڕا تریەی هەڵبەست دروست دەکەن .

بڕگە لە عەرووزی کوردیدا :

پێشووتر باسی بڕگەمان کرد و زانیمان ئەو چەند لەرە دەنگانەیە کە مرۆڤ دەتوانێ بە یەك هەناسە دەریانبڕێت . چونکە (قسەکردن بریتییە لە زنجیرێك لەرەلەری دەنگی یەك لەدوایەك لە بەرەوە دەگاتە گوێی گوێگر . بەڵام گوێگرەکە لەو زنجیرەیە پارچە پارچەی وای دێتە بەرگوێ کە وەکو قەف قەفی بەیەکەوە بەستراوی زنجیرەکە وان ، جا ئەم قەفانە پێیان دەگوترێ هیجا یان مەقتەع یان Syllabe [٣٢].

بە کوردیش بڕگە لە جیاتی وشەی (مقطع) دانراوە ، لەبەرئەوەش بڕگەکانی هەڵبەست (بەپێی گوێدانە کورتەو درێژی) واباوە بە پەنجەکانی دەست دەژمێردرێن بۆیە زاراوەی هەڵبەستی پەنجە لەگەڵ بڕگەو هیجادا بەکاردێت . شێخ نوری رەنگە بۆ یەکەم جار ساڵی ١٩٢٨ زاراوەی هیجاو ئەموست)ی بە مانا بڕگە بەکارهێنابێ . لە لایەنی چەندییەوە بڕگە دوو جۆرە :

٣١ــ مصطفى جمال‌الدين / الايقاع في الشعر العربي ، چاپی دووەم ، ١٩٧٦ ل ٣٠ .

٣٢ــ د. پرویز خانلری / وزن الشعر الفارسی / القاهرة ل ١٣١ .

١ ـ بڕگەی کورت .

٢ ـ بڕگەی درێژ .[٣٣]

دەبێ ئاگاداری ئەوەش بین کە لە کوردیدا دەنگداری کورت و دەنگداری درێژ ئیوانکردنیان لە هەموو وشەیەکدا (لە چوار ئیشی عەرووزیدا) ئیجگار وردو تەواو نییەو مەودای ئیوانیان بۆی هەیە کەم و زیاد بکات ، لەبەرئەوە بە پێچەوانەی زمانی عەرەبیو زمانە (چەندی)یەکانی دی کە مەودای ئیوان دەنگدارە درێژو کورتەکان ناگۆڕێتو هەمیشە درێژەکان دوو ئەوەندەی کورتەکانن . بۆیە چەسپاندنی ئەو بڕ ئانەی بە تایبەتی (ی . و . ێ . ە)یان تێدەکەوێ لە هەلبەستی کوردیدا ئاسان نییە . لەم رووەوە دە مارف خەزنەدار دەڵێ :

(تیپی بێدەنگ کە لەگەڵ یەکێ لە تیپە دەنگدارە درێژەکان یەکئەگرێ هیجای درێژ دروست ئەکا (ا . ی . وو . و . ۆ . ێ) ئەمە

٣٣ـ د. کامل البصیر / شێخ نوری شێخ سالح لە کۆڕی لێکۆڵینەوەی ویژەیی و رەخنەسازیدا .

وشەی هیجا کە لە فارسیو تورکیدا بە مانا بڕگەی دەنگ بەکارهاتووە بووەتە زاراوەو مانا زمانییەکەی فەرهەنگی عەرەبی کە لەتیا دەنگە بەجێهێشتووە . ئیتر هیجا لە مەیدانی کێشدا بەمانا بڕگەیە نەک دەنگ .

بەڵام نووسەری ئەم کتێبە لە ل ٢٤دا نووسیویەتی کە شێخ نووری « هەروەکو تێبینی دەکەین دەنگ یاخود (هجاء) بە یەردی بناغەی کێش دادەنێ »!!

مامۆستا علاءالدین سجادیش لە نرخ شناسیدا زاراوەی هیجای بە ئالۆزی بەکارهێناوە ، جارێك دەنووسێ کە «کورتتر هیجا سەر . بۆر . زێرەو درێژتر هیجاش (ا . و . ی)یە ـ لاپەرە ١٠٩ ـ جارێکیش وشەی (رەنگ) بە دوو هیجا دابەش دەکاتو لای وایە ئەگەر بنە بزوێنیش بکەوێتە ئیوان ن . گ دەبێ بە سێ هیجا ! ل ١٢٧ .

ئەگەر نەبرەی لەسەر بوو . ئەگەر نەبرەی لەسەر نەبوو ئەو کاتە هیجای کورت دروستئەکا)[٢١] .

بەلام لەو نموونانەی کە تا ئێستا لە هەڵبەستی کوردیدا بەرچاوم کەوتین شاعیر بەپێی قاڵبی کورتو درێژی برگەی تەفعیلەکە . پیتەکە کورت . یان درێژ دەکاتەوە . بەنموونە ئەگەر نیی (ی) وەرگرین دەبینین ئەگەر قاڵبی عەرووز ماوەی دابێت زۆربەی جار بە کورت دانراوە . کورتیەکەشی بە ڕاست دەزانم چونکە هەر بەنموونە لە شوێنانەدا کە ئامرازی (إضافة) پێکەدێنێ لە زار زمانی گۆرانو هەندێك لکەزاری

٢٤– برگەی کورتو درێژ :
مەسەلەی دابەشکردنی برگە بە کورتو بە درێژ کەمێك دەمەتەقێ هەڵدەگرێ . بەلام بۆ کێشانی هەڵبەست هەر ئەم دابەشکردنە دروستە .
تەنانەت لە زمانی عەرەبیدا هەر ئەمە پەیرەودەکرێت ، ئەگەرچی دکتور ئەنیس دەڵێ : «بە پێی ماوەی گوتنیان بۆ سێ جۆر دابەشدەکرێن : کورت . ناوەندی . درێژ ، بەلام برگەی درێژ لە باری وەستاندا نەبێت نابینرێ ، بۆیە تەنیا لە قافیەی هەندێ کێشدا لە هەڵبەستی عەرەبیدا دەیبینین ، کەواتە هەڵبەستی عەرەبی لە هەندێ باری زۆر کەمدا نەبێت هەر لە برگەی کورتو ناوەندی پێکدێتە» ـ موسیقى الشعر ل ١٤٧ ، ١٤٨ ، ١٥٠ .
هەر بەم جۆرەش د. خلوصی لە کێشانی هەڵبەستی عەرەبیدا کورتو درێژی بەکارهێناوە کەوا «هەموو برگەیەکی کراوە یە کورت دەژمێردرێتو نیشانەی (ب)ی بۆ دادەنرێت . هەموو برگەیەکی داخراویش بە کورت دەژمێردرێتو نیشانەی (ـ) بۆ دادەنرێت» ـ فن الترجمة ، د. صفاء خلوصی ، ل ٢٣٧ .
ڕای دکتۆر خانلەریش وەهایە کە بنیاتی کێشی هەڵبەستی فارسی لەو ڕووەوە کە چەندییە دوو جۆر برگەی هەیە ، یەکێك (بلند) ئەوی تر (کوتاه) . لە هەموو زمانێکیشدا کە بنیاتی کێشەکەی چەندی بێت هەر ئەو دوو جۆرە برگانە هەیە .» وزن شعر فارسی . (بەفارسی) د. پرویز خانلری ، ل ١٣٦ .

کرمانجی خوارووودا برتیریه له (پێبزوێن)و تەنانەت بە نووسینیش نانووسرێت ، وەکو (قانع) دەڵێ :

کوردستان بەهەشت رووی سەر زەمینە
پێشەی شێرانی خاوەن نگینە[٢٥]

هەر بۆیە شاعیرانیش زوربەی جار وەکو گوتمان هەر بە کورتیان داناوە با بۆ ئەمەش چەند نموونەیێکی جیاواز باس بکەین ، (گۆران) زۆرتر بە کورتی داناوە :

غەرامی کەم دەوامی عومری لاویم
دڵی پڕ خوێنی گەرمی ناگراویم

کەچی (وەفایی) لە یەك نیوە دێڕە هەڵبەستدا بە درێژی داناوە .. پروانە وشەی (نازیو بازی) :

(بە نازی چاوەکەی بازی کە بازی دام هەتا دەمرم) وەکو گوترا ئەم جیاوازیە لە کاتی دیاریکردنی کێشە عەرووزیەکاندا بێگومان گیروگرفت پەیدادەکات . ئەوەتا شێخ نووری ئەم دێڕە هەڵبەستەی نیوەدی .

لە کرنجی گولخەنی غەمدا بەیادی قامەتی تۆیە
هەمیشە قومریی خۆشخوانی سەروی باغی جەنناتم

دەم جۆرە کێشاوە :

مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلاتن

کەوا برگەکەلی (جی ، نی ، دی ، تی)ی وشەگەلی (کرنجی ، گولخەنی، یادی ، قامەتی) بە کورت داناوە بەلام لە خوێندنەوەی ئاوازداری

٢٥- دیوانی قانع / ل ٣٦٠ .

شیعرەکەدا بەبێ دوو دلی (ی)یەکان درێژدەکرێتەوە ، لەوسا کێشەکەش بە زەوالی دەبێ بە (مفاعیلن × ٤ جار) هەروەکو لە دێڕەکانی تری هەڵبەستەکە خۆیدا دیارەو هەروەکو خۆیشی لە چەند نموونەیێکی تردا ئەم جۆرە بڕگانەی بە درێژداناوە .(٣٦)

لە عەرووزی عەرەبیشدا لە هەندێ دەنگدا تووشی مەسەلەی درێژکردنەوەو کورتبڕینی گۆکردیان دەبین وەکو دەنگی (هـ ، ا ، ی) هەندێ جار بە پێی پێویست درێژ دەکرێتەوە (کە اشباعی پێدەڵێن) هەندێ جاریش بەبێ اشباع دەردەبڕێن لەمەش لەبەر سروشتی ئەو پیتانەیە کە سووکیو راکشان هەڵدەگرن ، ئەوەتا دەڵێن « لهُ قبل » دەنووسێت «لهو قبل» لەسەر کێشی (مفاعیل) خۆ ئەگەر کێشەکە پێویستی بە ڕاکشان نەبوو ئەوە لەجیاتی (تــفی فی) دەنووسرێت (تنفی فی) لەسەر کێشی (فاعلن) .(٣٧)

هەرچی دەنگداری کورتە ، بەتایبەتی تیەبزوێن ، وەکو هەستدەکرێ لە ئاخاوتنو لە هەڵبەستی میللیدا ئێجگار بە ڕکیو بە تیژبڕی لە وشەکانجا دەردەبڕێن ، ئەم دیاردەیەش کاری بەسەر دروست بوونی بڕگەوە هەیەو لە شوێنێکی تردا زیاتر روونی دەکەینەوە ، بەڵێ وشەگەلی : کرۆسك ، جوانە فرمێسك ، چلك ، برنج ، ئێشك برنگ ، شەوق، شەرم ، گەرم، کەوڵ، بلووسك ، چلم ، کلك بە ئاوازێکی تایبەتیو بەبێ پچڕان دەگوترێن ، هەربۆیە (گۆران) لەم ساوەیەدا هەوڵی دەربڕینی تەواوی وشەو ئاوازەکەی داوە :

کلووە ئاورشی گیاللارم
چاو پیرۆزەی کلك کولەمارم

٣٦ـ د. کامل البصیر / سەرچاوەی پێشووی باسکراو ل ٣٩ ، ٤٠ .
٣٧ـ حکمة فرج البدري / العروض في اوزان الشعر العربي ، بغداد ، ١٩٦٦ ل ٨٤ .

هەرزەکاریم کرد هەرچیم وت
وا ئەو چلکەم بە نزمێک شت

(هەر دێڕێك لەمانـــە هەشت بڕگەن ، گـورجـیو ســـوێری لـە کێشـەکەشیدا دیارە) .

هەروەها :

پەنجەی ناز بەریدە لە چـکی شـەرم دەرکەوێ لێوی ئاڵ ، زوڵفی خاو ، کوڵمی نەرم

کاکڵی بـاس ئەوەیە زۆر جار لـە جیاکردنـەوەی بـڕگـەی درێـژو کورت بەپێی پێتە دەنگدارەکان لە عەرووزدا تووشی گیروگرفت دەبین ، ئەمەش دەگەڕێتەوە سەر سروشتی تایبەتی زمانەکەمان ، چونکە (لە زمانە چەندی یەکاندا (الکمیە) جیاوازی لە نێوان دەنگداری درێژ دوو ئەوەندەی ڕادەی تێکڕایی ماوەی دەنگداری کورت یێت ، لە زمانی تـــری وەکـو فەرەنسی ئەو ماوەیە ئامادەی گۆڕانە. بۆیە لە توانا دایە دەنگداری کورتو ئاوەندیو درێژ لەو زمانانەدا (چەندییەکان) دەسـتنیشان بکرێت چونکە ماوەکانیان لێکترجیان .)[٣٨]

دوای ئەوەی شتێکمان لەبارەی بڕگەوە ڕوونکردەوە ئێســـــــا دێین عەرووز بە بڕگە دەکێشین ، وەکو لە پێشەوە گوترا هەر بەحرێك لە جۆرە تەفعیلەیەك پێکهاتووە ، هەر تەفعیلەیەکیش لە چەند بڕگەیێکی کـورتو درێژ دروست بووە کە ڕیزکردنو بەرودوا هاتنی بڕگە کورتو درێژەکان لە دێڕە هەلبەستداو دووبارەکـردنەوەیان کێشـی بەحرێـکی تـایبـەتـی پێکدەهێنێ . با بێین بڕگە درێژو کورتەکانی تەفعیلەکـــان بـە گوێرەی نیشانەی (-) بۆ بڕگەی درێژو (ب) بۆ بڕگەی کورت شیبکەینەوە.[٣٩]

٣٨ـ د. پرویز خاللری / سەرچاوەی پێشوو (عەرەبییەکەی) ل ١٣٦ .
٣٩ـ د. صفاء خلوصی / فن الترجمة في ضوء الدراسات بغداد ، ١٩٨٢ ، ل ٢٨٣ .

١ ـ فعولن ـ فە / عو / لن ب ـ ـ
٢ ـ فاعلن ـ فا / ع / لن ـ ب ـ
٣ ـ مستفعلن ـ مس / تف / ع / لن / ـ ـ ب ـ
٤ ـ مفاعیلن ـ مە / فا / عی / لن ب ـ ـ ـ
٥ ـ فاعلاتن ـ فا / ع / لا / تن ـ ب ـ ـ
٦ ـ مفاعلتن ـ مە / فا / عە / لە / تن ب ـ ب ب ـ
٧ ـ مفعولات ـ مف ـ / عو / لا / تُ ـ ـ ـ ب
٨ ـ متفاعلن ـ مو / تە / فا / ع / لن ب ب ـ ب ـ

(تێبینی : هەرچی تەفعیلەی (مستفع‌لن)و (فاع‌لاتن)ن ئەوا لە ڕەوردنی بڕگەدا هیچ حیسابیان بۆ ناکرێت چونکە هەر دەق ئەوەندی (مستفعلن و فاعلاتن)ەکەن .

ئەم دێڕە هەڵبەستەی (وەفایی) :

بە نازی چاوەکەی بازی کە بازی دام هەتا دەمرم
دەترسێم هەر بە بازی بم‌کوژێ ئەو یاری مندالم

هەر نیوە دێڕێکی لە ١٦ بڕگە پێکهاتووە ، بەم جۆرە :

بە/نا/زی/چا/وە/کە/با/زی/کە
با/زی/دا/مە/هە/تا/دەم/رم
دە/تر/سێم/هەر/بە/با/زی/بم/کو
/ژێ/ئەو/یا/ری/من/دا/لم/

کورتی و درێژی بڕگەکانیش بەم جۆرەیە :

ب ـ ـ ـ   ب ـ ـ ـ   ب ـ ـ ـ   ب ـ ـ ـ
ب ـ ـ ـ   ب ـ ـ ـ   ب ـ ـ ـ   ب ـ ـ ـ

سەیردەکەین هەر نیوە دێڕێك لە چوار پێی وەکو یەك پێکهاتووە کە هەر پێیەك چوار بڕگەی یەکێ کورت و سێی درێژی تێدایە ، ئەگەر

لەگەڵ لیستەی تەفعیلەکانی پێش ئەم چەند دێڕەدا بەراوردیان بکەین دەبینین یەکسانن بە (مفاعیلن) •

بەڵام لەم نیوە دێڕەی (قائم)دا :

ئەم شەو کە بەختم هاتە سەر
شیرین جەمالی وەك قەمەر

سەیرەکەین ئەویش ١٦ بڕگەیە ، بەڵام کورتی‌و درێژی بڕگەکانی بەم جۆرەی خوارەوە ریزدەبن :

ئەم / شەو / کە / بەخ / تم / ها / تە / سەر
/ شی / رین / جە / ما لی / وەك / قە / مەر •

ئەگەر نیشانەی کورتی‌و درێژیان بۆ دانێن بەم جۆرە :

- - ب - / - - ب - / - - ب - / - - ب -

دەبینین نیوە دێڕەکە لەسەرچوار پێ دەڕوات ، هەر پێیەکیش لە دوو بڕگەی درێژ + بڕگەیەکی کورت + بڕگەیەکی درێژ پێکهاتووە کە یەکسانە بە تەفعیلەی (مستفعلن) •

(سافی) دەڵێ :

کەی دەبێ خۆت بێیە لامان
دلبەری شۆخ‌و خەرامان

بڕگەکانی بەم جۆرە شی دەکرێتەوە :

کەی / دە / بێ / خۆت / بێ / یە / لا / مان
دل / بە / ری / شۆ / خو / خە / را / مان

واتا :

- ب - - / - ب - -
- ب - - / - ب - -

لە ڕێزکردنی بڕگەکانی ئەم پێوانەدا جۆرێکی جیاواز لە نموونەکانی پێشوو دەبینین ، ئەوەتا هەر پێیەك بریتییە لە بڕگەیەکی درێژ کە یەکسانە بە (فاعــلاتن) .

ئەگەر بە مەبەستی لێکۆڵینەوە فێربوون هــەر پێیەك لــە دێــڕە هەڵبەستێکی سەرەوە لەگەڵ جێگەی پێی دێرێکی دی ئاڵوگۆڕبکەین دەبینین ڕێزکردنو بەروودواهاتی بڕگـــەی کورتو درێــژ تێکدەچێت ، ئەوسا کێشو سەنگی هەڵبەستەکە لەنگدەبێتو ئەو ڕەوانیو سووکییەی لە خوێندنەوەی هەڵبەـــستەکەدا چەنگمانکـــەوت نامێنێت . لـــەمەوە سەرلێچدەدەین هەر هەڵبەستێك لەو هەڵبەستانە کێشێــکی ســـەربەخۆی خــۆی هـەیـە .

دەستوورەکانی هەرووزی ڕێگەی بڕگە :

لە ڕێگەی کۆندا « واتا دیارکردنی بزووتو و نەبزووتو » زانیــان کە هەندێك گۆڕان بە سەر کێشەکاندا دێت ئەمانەش لە جۆرە زۆرەکــانی زحافو عیللەتدا دوورو درێژ دەستنیشان کراون کە ژمارەیان لــە سەد پترە پیــاو لە ئەنجامی ڕاهێنانێــکی زۆر و مەشقێکی ڕەقدا دەتــوانێ زاراوەکانی لەبەر بکاتو فێریان بێت ، بەڵام ئایا ئەم زحافو عیللــەتانــە لەچاو ڕێگەی نــوێی «شــیکردنەوەی بڕگــە »دا چۆن دەســـــتنیشان دەکــرێت ؟

وەکو سەیردەکرێ ئەو گۆڕانانە مەگەر چۆن دەنا لەوە بەدەر نییــە بڕگەیەکی درێژ بە کورت بکرێت ، ئەو گۆڕینەش لە ڕووی ماوەی کاتی گوتنەوە جیاوازییەکی ئەوتۆی نــییــە ، هـــەر بڕگـەیـەکی درێژ کــە کورتکرایەوە کە دێـنە سەر گوتنی بڕگەکەی دوای ئــەو (یــن) درێــژ دەکەینەوەو کاتی گوتنەکەی لە درێژایی ئــەو دواکـەیان دەردەهێنینەوە ، لە ئەنجامدا تەرازووی مۆسیقاکە دانالەنگێ .

ئەو گۆڕانانەش دەستووری تایبەتیان بۆ دیاری کراوە کە بە کورتی ئەمانەن :[٤٠] •

١ ـ ئەگەر یەکەم بڕگەی دێڕی هەڵبەست درێژ بوو دەشێ بکرێ بە کورت •

خۆ ئەگەر یەکەم بڕگەو دووەم بڕگەی سەرەتای دێڕەکە درێژ بوون (دەشێ) یەکێکیان کورت بکەینەوە •

خۆ ئەگەر لە سەرەتادا نەبوونو لە ناوا‌خنی دێڕەکەدا بوون ئەوا دەشێ دووەمیان کورتبکرێتەوە •

٢ ـ ئەگەر لە هەڵبەستێکدا سێ بڕگەی درێژ بە دوا یەکدا هاتن (دەستوورە) دووەمیان یان سێیەمیان بە کورت دابنێین •

٣ ـ بەڵام ئەگەر چوار بڕگەی درێژ بە دوایەکدا هاتن (کە کەم ڕوودەدا) وا چاکە بڕگەی سێیەم بە کورت دابنێین •

٤ ـ ڕێک ناکەوێ لە دێڕێکدا لە دوو بڕگەی کورت زیاتر بەدوا یەکتریدا بێن ، ئەگەر هاتن دەبێ دووەم یان سێیەم بە پێی کێشی پێ بەحرەکە بکرێن بە درێژ •

بە نموونە شێخ‌ڕەزا کە دەڵێ :

دەمکوژێ حوکە دەزانم بەخوا دەردی ڕەقیب

دەرە سا بەشتی خودا دەست لە یەخەم بەردە طەبیب

یەکەم بڕگەی دێڕەکە (دەم) درێژە کەچی یەکەم بڕگەی نیوەی دووەمی ئەم دێڕەو دێڕەکانی تری هەڵبەستەکەی بە کورت دەست پێدەکات بۆیە بەپێی دەستوورەکە دەشێ بڕگەی یەکەمی درێژ بە کورت بژمێرین •

نموونەیەکی دی کە نایەربەگ دەڵێ :

گوڵە ڕەفیقی خارە ، شەرابە پڕ خومارە

---

٤٠ ـ بڕوانە کتێبەکەی «موسیقی الشعر» / د• ابراهیم انیس • لاپەڕە (١٥٧) •

گەنجە ئەنیسی مارە . بادە بە ڕەنگی خوونە

لە پێی یەکەمدا (گوڵەرەفی) ب ب ب ـ سێ کورت بەدوا یەکدا هاتوون . ئەمەش قورسە . جا بە پێی دەستوور دەتوانین بڕگەیەکی کورتی لێ بە درێژ بژمێرین . لە ڕاستیشدا لە خوێندنەوەدا کە ئەم دێڕە دەخوێنینەوە دەڵێین :

(گوڵـە ڕەفیقی خارە)

واتا بڕگەی دووەم (لـە) درێژ دەکەینەوەو دەیکەین بە (لە) .

(مەحوی) دەڵێ :

گریان ئەوەندەیە کە ئەما ئاوی چـاو

لاڵـە زوبان لە زاریی هیجرانی مستەفا

سەرنجبدە لە نیوە دێڕی یەکەمدا چوار بڕگەی کورت بە دوای یەکدا هاتوون : (ـ ـ ب ـ ب ب ب ب ـ)

گر / یان / ئە / وەن / دە / یە / کە / نە / ما

پێویستە بڕگەی دووەمی ئەو چوار بڕگە کورتە بکەین بە بڕگەیەکی درێژ تا زەبەی کێشەکە نەوەستێ .

د ـ دوا بڕگەی نیوە دێڕی هەلبەست ئەگەر کورت بوو لە توانا دایە درێژی بکەینەوە ، بەتایبەتی کە بەر (پاشبەند ـ قافیە) دەکەوێت و دوایی هاتنی پتەوی خوێندنەوەی هەلبەست دەگەیەنێ ، جا بۆ بە هێزکردنی زەبە (ئیقاع) پێویست بە جۆرە درێژ کردنەوەیێك دەکرێت ، چونکە لەنگەری دەکەوێتە سەر .

جۆرەکانی زحاف و عیللەت :

دوای ئەوەی دەستوورەکانی ئەم ڕێگەیەمان زانی سەیردەکەین هەموو ئەو ژمارە زۆرەی لە ڕێگەی کۆندا بۆ زحاف و عیللەت دانراوە کەمدەبێتەوەو لە چەند حاڵەتێکدا خۆیان دەنوێنن کەوا لە خوارەوە پیشانی دەدەین :

ناوی زحاف	چۆنیەتی گۆڕانەکە	جۆری پێیەکە	پێیەکە پاش گۆڕان
خَبْن	یەکەم بڕگەی درێژ کورت دەکرێت لە رەجەز ، رەمەل مجتث ، خفیفدا	مستفعلن - - ب - فاعلن - ب - مفعولاتُ - - - ب فاعلاتن - ب - -	مفاعلن ب - ب - فعلن ب ب - فعولاتُ ب - - ب فعلاتن ب ب - -
طَيْ	کورت کردنی دووەم بڕگەی درێژ لە رەجەز ، منسرح و سەریعدا	مستفعلن - - ب - مفعولاتُ - - - ب	مفتعلن - ب ب - فاعلاتُ - ب - ب یان (مەفعەلاتو) - ب - ب
قَبْض یان کف	کورتکردنی بڕگەی درێژی پێش دوایی لە متقارب و هەزەجدا کورتکردنی بڕگەی درێژی دوایی لە هەزەج و مضارعدا	فعولن ب - - مفاعیلن ب - - - مستفعلن - - ب - فاعلاتن - ب - - مفاعیلن ب - - -	فعولُ ب - ب مفاعلن ب - ب - مستفعلُ ب ب - - فاعلاتُ - ب - ب مفاعیلُ ب - - ب
شَکْل	کورتکردنی بڕگەی یەکەم و دوایی لە رەمەلدا	فاعلاتن - ب - -	فعلاتُ ب ب - ب
إضمار	کۆکردنەوەی دوو بڕگەی کورت لە بڕگەیەکی درێژدا لە کاملدا	متفاعلن ب ب - ب -	مستفعلن - - ب -

ب ـ عیلـەت :

ترفیل	زیادکردنی بڕگەیەکی درێژ بۆ دوایین	فـاعـلن ـ ب ـ مـستفعلن ـ ـ ب ـ	فاعلاتن ـ ب ـ ـ مـستفعلاتن ـ ـ ب ـ ـ
حذف (یانقصر)	لابردنی بڕگەی دوایی لە هەزەج ، ڕەمەل ، مضارع ، مجتث ، خفیف و متقاربدا	مفاعیلن ب ـ ـ ـ فعولن ب ـ ـ فاعلاتن ـ ب ـ ـ	مفاعي/فعولن ب ـ ـ فعوی ـ یان فعولْ فاعلان/فاعلن ـ ب ـ
قطع	فڕێدانی بڕگەی کورتی پێ لە سەرێمدا	فاعلن ـ ب ـ مـستفعلن ـ ـ ب ـ فاعلاتن ـ ب ـ ـ	فعـلن ـ ـ مـستفعل / مفعولن فالاتن(مفعولن) ـ ـ ـ
اخرب (قطعو کف پێکەوە)	لابردنی بڕگەی کورتی یەکەمو کورت کردنی بڕگەی درێژی دوایی لە هەزەجو مضارعدا	مفاعیلن ب ـ ـ ـ	ـ ـ بفاعیلْ(مفعولْ)
أصلم (ابتر)	لابردنی دوو بڕگەی یەکەمو دووەم لە مجتثو خفیفدا	فعولـن ب ـ ـ فاعلاتن ـ ب ـ ـ مفعولاتْ ـ ـ ـ ب	فـع ـ فعلن ـ ـ ـ ـ فعلن
أشعث	لابردنی بڕگەی کـورتی دووەم ، لە مجتثدا	فاعلاتن ـ ب ـ ـ	مفعولن ـ ـ ـ

دائیرەی عەرووزی :

زۆربەی عەرووززانانی عەرەب بابەتی دائیرەی عەرووزی بە گرێیەکی ئاڵۆز دەزانن و هەندێکیان باسکردنی هەڵدەبوێرن . جگە لەوە کە حیساب راگرتنیان قورسە ، مەسەلەی زحاف و عیللەتی کێشەکانیش بارێکی قورسترە بۆیە لەم بوارەدا باسناکرێن .

لە چاو هەڵبەستی کوردیشدا زانینی دائیرەکانی عەرووزی ئێجگار گرنگ نییە . بەڵام بۆ ئاگاداریی قوتابیان بە پێویستم زانی کورتەیەکی لێ باسبکەم .

ئەوەتا زانای دانەری عەرووز خەلیل کوڕی ئەحمەد هێناویەتی بە پێی لەیەك چوونی سەبەب و وەتەدی بەحرەکان . بەحرەکانی عەرووزی چەپك چەپك کردووە . هەر چەپکێك وەکو بازنەی ئەندازەیەو هەر بەحرێك لەم چەپکانە لەسەر چێوەی بازنەکە لە خاڵێکەوە بەرێدەکەوێت و لە خاڵێکیشدا کۆتایی دێت .

دائیرەکانی عەرووزیش لە عەرەبیدا پێنجن :

١ ـ دائیرەی مختلف : کە ئەم سێ بەحرە دەگرێتەوە : طویل ، مـدید ، بـسـیط .

٢ ـ دائیرەی مؤتلف : وافر و کامل .

٣ ـ دائیرەی مجتلب : هەزەج و رەجەز و رەمەل .

٤ ـ دائیرەی مشـتبه : سـەریع ، منـسـرح ، خفیف ، مضارع ، مقتضب ، مجتث .

٥ ـ دائیرەی متفق : متقارب و متدارك .

ئەوجا با بزانین جۆری دابەشکردن و لێكچوونەکان بەپێی دەستووری عەرووز چۆنە . پاشان بە رێگەی برگەش باسیدەکەین .

بە نموونە دائیرەی مختلف وەردەگرین . لەم دائیرەیەدا :

بەحری طویل کە برتی‌یە لە فعولن مفاعیلن (٤ جـار) . تەفعیلـەی یەکەم پێکهاتووە لـە :

فعولـن =

فعو : وەتەدی کۆمەڵ ١١ە

لن : سەبەبی سووک ١ە

دووەمیش :

مفاعیلن =

مفا : وەتەدی کۆمەڵ ١١ە

عی : سەبەبی سووک ١ە

لن : سەبەبی سووک ١ە

بەحری (مدید)یش کە برتی‌یە لە فاعلاتن فـاعلن فـاعلاتن (٢ جار) . تەفعیلەی یەکەم پێکهاتووە لە :

فـاعلاتن =

فـا : سەبەبی سووک ١ە

علا : وەتەدی کۆمەڵ ١١ە

تن : سەبەبی سووک ١ە

تەفعیلەی دووەمیش برتی‌یە لـە :

فـاعلن =

فـا : سەبەبی سـووک ١ە

علن : وەتەدی کۆمەڵ ١١ە

بەحری (بسیط)یش کە برتی یە مستفعلن فاعلن (٤ جار) : تەفعیلەی یەکەم پێکهاتووە لە :

مس : سەبەبی سـووك ٥١

تف : سەبەبی سـووك ٥١

علن : وەتەدی كۆمەل ٥١١

تەفعیلە دووەمیش (فاعلن) لە پێشەوە باس‌كرا .

ئێتر ئەگەر ئەم پارچانەی بەحری (طویل) تفف قـعلن بە دەوری چیـوەی بازنەیەكدا ریزبكەین بەم جۆرە :

● وەتەدی كۆمەل ← سەبەبی سووك ← وەتەدی كۆمەل ← سەبەبی سووك ← سەبەبی سووك ← وەتـەدی كۆمەل ← سەبەبی سووك ← وەتەدی كۆمەل ← سەبەبی سووك ← سەبەبی سووك .

(١) ئەگەر لە وەتەدی كۆمەلەوە كە سەبەبێكی سـووكی بـەدوادا بێت دەست پێ‌بكەین‌و بەردەوام بە بازنەكەدا خول‌بخۆین بەحری (طویل) مان دەسـتدەكەوێت .

(٢) ئەگەر لە دوو سەبەبی سووكی یەك بەدوای‌یەكدا هاتووەوە دەست پێ‌بكەین بەحری (بسـیط)مان دەست دەكەوێت كە بریتی‌یە لە :

مسـتفعلن فاعلن مسـتفعلن فاعلن .

(٣) ئەگەر لە سەبەبێكی سووكەوە كە وەتەدێكی كۆمەلی بەدوادا هاتبێ دەست‌پێ‌بكەین بەحری (مدید)مان دەستدەكەوێ ، واتا : فاعلاتن فاعلن فاعلاتن .

هەر بەم جۆرە دەتوانین هەر چوار دائیرەكانی تریش یەك یەك پارچەی تەفعیلەكانیان لە چیوەی بازنەدا دەست‌نیشان بكەین .

وەكو سەرنج دەدرێت لەچاو رێگەی پرگەش‌دا دەتوانین هەر پێنج دائیرەكە بەم جۆرەی خوارەوە بە ئاسانی پێشان‌بدەین .

ا ـ دائیرەی مختلف :

- بڕگەکانی بەحری طویل بەسەر چێوەی بازنەیەکدا بڵاودەکەینەوە کە ئەمانەن :

ب - - ← ب - - - ←

ب - - ← ب - - - ←

ب ـ (مدید) لە پاش بڕگەی دووەم واتا لە سەرەتای بڕگەی سێیەمەوە دەستپێدەکات و دەبێت بە :

- ب - - ← - ب - ← - ب - - ← هتد ...

حـ ـ (بسیط)یش لەپاش بڕگەی سێیەمی بەحری (مدید) و بڕگەی پێنجەمی (طویل)ەوە دەست پێدەکات . واتا :

- - ب ← - ب - ←

- - ب ← - ب - ←

بـــ هتد ...

بەپێی پیتی بزوتو نەبزووتوی
سەبەبو وەتەد

٢ ـ دائیرەی مؤتلف :

أ ـ بڕگەکانی بەحری وافر کە شەش جار تەفعیلەی (مفاعلتن)ە بە چێوەی بازنەیەکدا بڵاودەکەینەوە واتا ب ـ ب ب ـ ب ـ ب ـ ب ـ ب ـ ب ـ

ب ـ ب ب ـ ب ـ ب ـ ب ب ـ

ب ـ لەپاش بڕگەی دووەمی وافرەوە بڕگەکانی تەفعیلەی ئەسر دەستنیشان دەکەین کە بریتییە لە (متفاعلن) سەیردەکەین بڕگەکانی ئەم بەحرە بە تەواوی دەردەچن . وەکو لەم وێنەیەدا :

٣ ـ دائیرەی مجتلب :

أ ـ بڕگەکانی بەحری هەزەج (مفاعیلن) بڵاودەکەینەوە .

ب ـ ئەگەر لەپاش بڕگەی دووەمی بەحری هەزەجەوە دەستپێبکەین بڕگەکانی بەحری رەجەزمان بۆ دەردەچێت . ـ ـ ـ ب ـ ـ ـ ب ـ ـ ـ ب ـ ـ هتد

ج ـ ئەگەر لە دوای بڕگەی سێیەمی بەحری هەزەج یان بڕگەی دووەمی بەحری رەجەزەوە دەستپێبکەین بڕگەکانی بەحری (رەمەل)مان بۆ دەردەچێت .

وەکو لەم وێنەیەدا روونکراوەتەوە .

٥ ـ دائیرەی مشتبه :

١ ـ بڕگەکانی بەحری (سریع) بە دەوری چیوەی بازنەیەکدا بڵاودەکەینەوە کە بریتین لـە :

ـ ـ ب ـ ـ ـ ب ـ ـ ـ ب ـ ـ ـ ـ ب

مستفعلن مستفعلن مفعولاتُ

ب ـ بۆ دەستنیشان کردنی سەرەتای بڕگەکانی (منسرح) دێین لـە تەفعیلەی دووەمی سریعەوە دەستپێدەکەین واتا (مستفعلن)ی دووەم، ئەوسا بڕگەکانی منسرح دەدۆزینەوە کە بریتین لە : ـ ـ ب ـ

ـ ـ ـ ب ـ ـ ـ ب ـ ب

مستفعلن مفعولاتُ مستفعلن

ج ـ ئەگەر لە پاش بڕگەی یەکەمی بەحری (منسرح)ەوە دەست پێبکەین بەحری (خفیف)مان دەستدەکەوێت کە بریتیە لە: فاعلاتن مستفعلن فاعلاتن •

د ـ بەحری (مضارع) لەپاش بڕگەی دووەمی بڕگەکانی بەحری (منسرح)ەوە دەستپێدەکات و (مفاعیلن ← فاعلاتن ← مفاعیلن) دەردەچێت .

هـ ـ بەحری (مقتضب)یش لەپاش هەردوو تەفعیلەی یەکەمو دووەمی بەحری سەرەوەوە واتا لە (مفعولاتُ)ەوە دەستپێدەکاتو دەبێتە :ـ
مفعولاتُ مستفعلن مستفعلن

و ـ بەحری (مجتث) لەپاش بڕگەی دووەمی بڕگەکانی (مقتضب)ەوە دەستپێدەکات ئەوسا : مستفعلن ← فاعلاتن ← فاعلاتن دەردەچێت .

٥ ـ دائیرەی متفق :

أ ـ بڕگەکانی متقارب (فعولن) ٦ جار بڵاودەکەینەوە :

ب ـ ـ ⟵ ب ـ ـ ⟵ ب ـ ـ

⟵ هتد ..

ب ـ (متدارك) پێش لە بڕگـەی سێیەمی بڕگـەکانی (متقـارب)ەوە دەست پێ دەکات و دەبێتە فاعلن . ـ ب ـ ـ ب ـ ـ ب ـ هتد .

ڕاهێنـان :

بـۆ پیشاندانی جیاوازی کێشی عەرووز و کێشی پەنجە :

لەو چەند لاپەڕەیەی پێشوودا بەپێی توانا بناغەو دەستوورەکانی کێشی عەرووزمان ئیکردەوە ، ئنجا بۆ ئەنجامدانی باسەکە ، وەکو مەشقێك بە پێویستم زانی دوو نموونە لە ئالۆزیی ڕوانینە کێشی عەرووز بێنمەوە . یەکەمیان وتارێکە لە گۆڤاری (ڕۆشنبیری نوێ)دا بڵاوکراوەتەوە دەڵێ :

ئەحمەدی خانی کێشا پەنجەیی ب شێوەیەکێ گەلەك جوانو ب

شارزای‌یا ده مەم‌و زینی‌دا بەکارهینای ، خانی کێشا نەتەوایەتی‌یا ملەتێ کورد (٥+٥) د شعرا خودا یا لەزاندی‌و ومرارا پێ‌دای »[41].

بەلگەی خاوەن وتاریش بۆ ساغ‌کردنەوەی ئەو بۆچوونەی بەکورتی ئەمانەیە :

١ ـ ئەو کێشەی مەم‌و زین ئەگەر (هەزەجە) ـ وەکو عەرووززانان گوتوویانە ـ لە عەرووزی عەرەبی‌دا ئەم جۆرە هەزەجە نایێین .

٢ ـ سەیدایێ خانی لە کتێبی «نەوبەهار»ی خۆی‌دا دەستنیشانی ئەو جۆرە کێشەی نەکردووەو نموونەی بۆ نەهێناوەتەوە ، لە کاتێکدا لەوێ سێ جۆر هەزەجی بەکارهێناوەو نموونەی بۆ چەند کێشێکی دی هێناوەتەوەو شیعری لەسەر داناون .

٣ ـ لە تواناندا هەیە هەلبەستەکانی مەم‌و زین هەمووی بە کێشی پەنجە بۆتری‌و هەموویان لە دە برگە پێکهاتوون‌و لە نێوان هەر نیوە دێرێکدا پشوو ، یان ڕاوەستان هەیە واتا لە دوو پێی (٥+٥) پێکهاتوون.

بە ڕاستی برای خاوەن وتار رەنجێکی زۆر و هەولێکی بە پێزوی داوە بۆ چەسپاندنی بۆچوونەکەی خۆی . بەلام ئێمە حەزبکەین و نەکەین چ لەلایەنی نەتەوەیی‌و مێژووەوەو چ لەلایەنی ئەدەبی‌و زانستی‌یەوە شاعیرانی نەتەوە موسلمانەکان پاش دامەزرانی دەولەتی بەرفراوانی عەرەبی ئیسلامی تا ماوەیێکی زۆر . هەتا زمانی خۆیان بۆ شیعر بەکارنەهێناوەو هەر بە عەرەبی نووسیویانە ئەو جا چ جای کێشی عەرووزی کە بێ‌گومان جێگەی بە کێشی نەتەوەیی لەق‌کردووە و خۆی بەسەر هەلبەستی گەلانی موسلماندا سەپاندووە . لە سەیرکردنی ئەدەبی کۆنی فارسی‌و تورکی‌دا کە خودان کیانی خۆیان بوون ئەم راستی‌یەمان بۆ دەردەکەوێ . ئەم دیاردەش بە کیاسی ناوێردرێ ئەگەر بلێین مەلای جزیری . یان خانی .

٤١ـ گۆڤاری رۆشنبیری نوێ / ژ ١٠٩ سالی ١٩٨٦ .

یان تاڵ هەڵبەستیان هەمووی هەر بە کێشی عەرووز داناوەو ئاوڕیان لە کێشی نەتەوەیی نەداوەتەوە . کە ئەم رایەمان بەرابەر بە ئەدەبی زارزمانی کرمانجی هەیە وەنەبێ ئەوە لەبیربکەین کە لە ئەنجامی دووره دەستی ناوچەو سنووری رێبازی ئاینیو هەندێ هۆی تردا لە زارزمانی گۆرانیدا نموونەی کێشی خۆماڵی لە مێژوویەکی زۆر کۆنتر لەوان دەبینین .

بەڵام کە گەلانی موسڵمان عەرووزەکەیان وەرگرت وە نەبێ دەقاودەق لە عەرەبی چۆن نە وەها بەکاریان هێنابێ ، نا ، بەڵکو گەلێك دەستکارییان تێدا کردووە . لە ژمارەی تەفعیلەکاندا . لەشیانو نەشیانی زحافو عیللەتدا . لە تێکەڵ کردنی جۆری تەفعیلەکاندا . لەبەر ئەوە نەك هەر گۆڕینو دەستکاری پەیدابووە ، بەڵکو دەتوانم بڵێم کێشی تازەش پەیدابووە بەڵام نووسەرانی کۆن هەر لە چوارچێوەی بەحرەکانی عەرووزدا دەریان نەهێناون .

نووسەری بەرێز ئەگەر دەڵێ ئەو کێشە هەزەجەی هەڵبەستی مەمو زین نموونەی لە کێشی هەزەجی عەرەبیدا نییە ، ڕاستە ، بەڵام وەکو گوتمان ئەم کێشەو کێشەکانی تریش لای نەتەوە موسڵمانە ناعەرەبەکان گۆڕانی بەسەردا هاتووە و شاعیرانو زانایانیش دەستووریان بۆ داناونو بە بەڵگەوە هەموویان بردۆتەوە سەر کێشە عەرووزییەکان .

بەڵێ وەکو ئەم کێشە نییە خۆ جۆرەکانی تری کێشی (موضاریع)یش کە سەیدای خانی نموونەی لێ هێناوەتەوە ، هەروەها (رەجەزی مورەففەل)یش و کێشی دی کە شاعیرانی ناعەرەب شیعریان لەسەر داناوە ئەوانیش هەر لە عەرەبیدا نین . ئەدی بۆچی خانی ئەو کێشەی (مەمو زین) کە بەلای ئێمەوە بریتییە لە : (مفعول مفاعلن فعولن) کە پێی‌دەڵێن هەزەجی ئەخرەبی مقبوضی مەحذوف .[42]

42ـ علی فتاح دزەیی / ئەوبەهاری خانیو لەسەدی ، هەولێر ، چاپخانەی رۆشنبیری / ١٩٨٥ .

لە ئامیلکەی (نەوبەهار)یدا بەکارنەهێناوە ؟ چونکە لە کۆندا ئــەم کێشە وا باو بووە بۆ داستانو چیرۆکان بەکاربێتو ــ بە چەندین ســەدە پێش خانی (نیظامی گەنجەوی) (لەیلاو مەجنون)ی پێداناوە ــ لـەوانـەیە (خانی)ش بە چاکی نەزانیێت لە چــوارچێوەی کـێـشــکی قــوتابیانەدا بەکاری بهێنێ ، زۆر کێشی دیکەش هەیە کە لە شیعری کوردیدا هــەیــە لە نەوبەهاردا بەکارنەهاتوون •

هەرچی خالی سێیەمە کە لە تواناادا هەیە هەڵبەستەکانی مەمو زین بە پەنجە یان بڕگە بژمێرین ، بەڵێ ئەمە ڕاستە ، نەك هەر ئەم کێشە ، بەڵکو هەموو کێشەکانی تری عەرووزیش لە تواناادا هەیە ــ وەکو لەم باســەدا ڕوونمان کردوەتەوە ــ بە بە پەنجە بیانژمێرین ، بەڵام هەندێك جــار لــە ئەنجامی (زحاف)دا لە عەرەبی مەرج نییە ژمارەی بڕگەکانی نیو دێــڕی یەکەم بە قەدەر نیوەی دووەم بێت •

بــەڵام ژمارەی بڕگە مەرجی کێشو مۆســیقا نییــە لە هەڵبەستدا. بۆ پشتگیریی ئەو قــەیە با هەر نموونە لە سەیدایێ (خانی) وەربگرین . بۆ ئەوەی بزانین دوو کێشی عەرووزی جیاواز کە هەر یەکەیان ژمــارەی بڕگەیان دە بڕگەیە بەڵام هەر یەکە لە پەردەیەکدا دەردەکەون •

لە (نەوبەهار)دا بەناوی (بەحری ڕەجەزی موڕەففەل) خانی ئــەو دێڕە هەڵبەستانەی داناوە •[13]

(اخضر) چە کەسکە ، (احمر) خو سوورە
(ازرق) هشینە ، (جورب) چە گۆرە
(ابکم) چە لالە ، (اعرج) چە لەنگە
یــەك چاڵە (اعور) ، (اکمه) خۆ کوورە

١٣ـ صادق بهاءالدین / نەوبەهارا سەیدایێ مەزن احمدی خانی ، بەغــدا ، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد ، ١٩٧٩ •

ئاوازی ئەم کێشە کەنگی وەکو ئەو کێشەیە کە لە مەم و زیندا بەکارهاتووە کە لەگەڵ ئەوەشدا هەردووکیان دە پەنجەیین :

سەرنامەیی نامە نامی ئەللا
بێ نامی وی ناتەمامە وەللا
ئەی مەتلەعی حوسنی عیشقبازی
مەحبوبی حەقیقیو مەجازی
نامی تەیە لەوحی نامەیا عیشق
نیـــی تەیە نەقشـــی خامەیا عیشق

کێشـــی یەکەم وەکو کێشی (ئەحمەدی) شێخ مەعروفی نۆدەییو هەڵبەستی زارزمانی گۆران و فۆلکلۆرە ، بەتایبەتی لەبەر خاتری جۆری تەفعیلەکەیو پشووی دیاری نێوان دوو تەفعیلەی دێڕە هەڵبەستەکەی .

با دێڕی هەڵبەستی جۆری یەکەم شیبکەینەوە تا بزانین ڕێزکردنی بڕگەی کورتو درێژ تێیدا چۆنە ؟

اخ/ضر/ج/کەس/کە/اح/مر/خۆ/سۆ/رە
از/رق/هـ/شـ/نە/جۆ/رەب/خۆ/گۆ/رە

- - ب - ب / - - ب - ب
مـــستفعلاتُ / مـــستفعلاتُ

بەڵام ئەو دێڕە شیعرەی مامۆستا گۆران کە خاوەن وتار بە نموونە هێناویەتیەوە ، ئەگەر بکێشین دەبینین کورتو درێژیی بڕگەکانی بە جۆرێکی تەواو جیاوازە ئەگەرچی ئەمیش دە پەنجەییەو پشوو لە نێوان دوو پێی دێڕەکەدا ئاشکرایەو پێنج بە پێنجە .

کام ئەستێرەی گەش کام گوڵی کێوی
ئالە وەك كوڵمی ، گەش وەك کەزیی ، لێوی

- - ب - - / ب - - ب - ب -

- ب - - - / - - ب - -

هەرچی کێشەکەی مەمو زینە ئەوا بەم جۆرەیە :

سەر/ تا/ مە/ ئی/ تا/ مە/ تا/ می/ ئەل/ لا

بێ/ تا/ مێ/ وی/ نام/ تە/ ما/ مە/ وەن/ لا

- - ب / ب - ب - / ب - -

مفعولُ / مفاعلن / فعولن

دەبێ ئەوەش بزانین کە ئەگەر هەڵبەستی مەمو زین بە دوو پێی (مستعملات) بخوێنینەوەو راوەستان یان پشووی تێرانیان دیاربکەین ، ئەوا لە زۆر دێڕدا ماوەمان نایێت ، دەبێ پشووەکە وشەیەك کەرت بکات و کێشەکە کرێت دێتە بەر گوێ .

ئیدی لەو درێژەدانە مەبەستم ئەوەیە روونی بکەمەوە کە کێشی عەرووز جۆرێکە لە کێشە چەندییەکان و لەسەر بناغەی ریزکردنی بڕگەی کورت و درێژ لە دێڕی هەڵبەستدا دروست دەبێ . ئنجا لە هەر هەڵبەستێکدا وە لە هەر زمانێکدا ئەم جۆرە سیستەمەمان دیت ئەوە جۆرەکە خۆیەتی چ لە عەرەبی یان لاتینی یان یۆنانیدا کە هەر سێکیان یەك جۆرن .

نموونەی دووەم . پێنج خشتییەکی شاعیرێکی لاوە لەسەر هەڵبەستێکی عەرووزی کە بەم دێڕە دەست پێدەکات:[٤٤]

گوڵو خونچەی بەهارانیش لە تۆ نەشیلەتر نابێ

ئەمامو عەرعەری کوریەش لە تۆ جوانکیلەتر نابێ

کە بڕگەکانی بریتین لە :

ب - - - / ب - - - / ب - - - / ب - - -

٤٤- گۆڤاری بەیان / ژ ١٠٧ ساڵی ١٩٨٥ .

که لەسەر کێشی هەزەجی هەشتی‌یەو هەر پێیەکی بریتی لە «مەفاعیلن» ، بەڵام شاعیری لاو کە ئاگاداری کەین‌و بەینی عەرووز نەبووەو لە کێش‌دا ژمارەی بڕگەکانی دێڕە هەڵبەستەکانی مەبەست بووە تووشی هەڵەی زۆر بووە لە کێش‌دا .

با چەند دێڕێکی بە نموونە وەربگرین‌و شی‌یانبکەینەوە . شاعیری دووەم « پێنج‌خشتەکی نووس » دەڵێ :

١ ـ پێچوە کەروێشکی خرپنیش لەتۆ نەرمیلەتر نایێ

پێچوەکەرۆێش / کی‌خرپنیش / لەتۆنەرمی / لەترنایێ

ـ ب ـ ـ / ب ـ ب ـ / ب ـ ـ ـ / ب ـ ـ ـ

٢ ـ دەسا با بێ / یووسفێ بێ / زولەیخای بۆ / بوو بە خشڵ

ب ـ ـ ـ / ـ ب ـ ـ / ب ـ ـ ـ / ـ ب ب ـ

٣ ـ دەسا بابێ / حۆوری‌یەك بێ / لەگڕ بێ نەك / لە مشتێ گڵ

ب ـ ـ ـ / ـ ب ـ ـ / ب ـ ـ ـ / ب ـ ـ ـ

لە ئەنجامی وردبوونەوە لە ڕیزبوونی بڕگەی درێژو کورتی دێڕەکاندا بۆمان دەردەکەوێ هەڵبەستە بنەڕەتەکە ڕێکوپێکیی خۆی ڕاگرتووە و بەردەوام (مفاعیلن)ی خۆی ڕیزکردووە ، بەڵام لەم سێ نموونە دێڕەدا پێیەکان بریتین لە (مفاعیلن ، فاعلاتن ، مفتعلن . مفاعلن) بۆیە کێشەکە لەنگە هەروەکو شاعیری ئەسڵەکەش باسی کردووە[١٥]

---

١٥)ـ گۆڤاری بەیان / ژ١٠٩ ساڵی ١٩٨٥ .

بەشی دووەم
کێشەکانی عەرووز
نموونەو لێکۆڵینەوەیان

دوای ئەوەی پێشەکی‌یەکی کورتو تا ڕادەیەك پێویستمان دەربارەی عەرووز و جۆری تێ‌گەیشتن و خوێندنو لێکۆڵینەوەی پێشکێش‌کرد و هاتینە سەر ئەو باوەڕە کە لێکدانەوەو شی‌کردنەوەی کێشەکانی عەرووز لەسەر بناغەی بڕگەی کورتو درێژ ڕێگایەکی ئاسانو بەکەڵکەو لە زۆر گیروگرفتی ڕێگەی ئالۆزی جاران ڕزگارمان دەکات . ئێستا دێینە سەر شی‌کردنەوەو لێکۆڵینەوەی ئەو بەحرانەی لە کوردی‌دا بڵاون .. دیارە دیارکردنی نموولەی جۆربەجۆر پێویستی بە ئاگاداری‌یەکی تەواوی هەموو دیوانە هەڵبەستەکانی کوردی هەیەو پێویستی بە پشوویەکی درێژو کاتێکی زۆرو لێکۆڵینەوەیەکی وردی زانستانە هەیە ، کە لە من‌دا نایەتەدی . لەگەڵ ئەوەش‌دا ئەم کارە دەست‌پێشکەری‌یەکی سەرچەلانەیە بە ئومێدی ئەوەم کارەکە بە کەڵکی شاعیرو نووسەرانو خوێنەران بێت .

ئەم کێشانەش بریتین لە بەحرە صافەکان ـ واتا ئەوانەی یەك جۆرە تەفعیلەیان هەیە ـ وەکو :

هەزەج ، ڕەجەز ، ڕەمەل ، متقارب پاشان بەحرە تێکەڵەکان ـ واتا ئەوانەی لە دوو جۆر تەفعیلە یان زیاتر پێك هاتوون وەکو :

مضارع ، خفیف ، مجتث ، سریع ، بسیط ، منسرح ، دووبێتی .

١ـ هـەزەج

وشـەی هەزەج بە عەرەبی جۆرە گۆرانییەك بووە[١] بۆیە ئەم بەحرە وا ناو نراوە چونکە دەنگ تێیدا دەلەرێتەوە یـان لەبەرئەوەی (تەـرّج) لەرینەوەی دەنگەو لە هەر بەشێکی ئەم کێشەشدا دوو سـەبەب دووبـارە دەبێتەوە ، بۆیە ناونراوە هەزەج .[٢]

لە بنەڕەتدا لە دووبارەکردنەوەی «مفاعيلن» شەش جار پێك‌هاتووە، بەڵام هەر بە چوار تەفعیلە باوی سەندووە ، بەڵکو پێویـست‌کراوە[٣] هەر بۆیە « صفي‌الدين الحلي » دەڵێ :

علی الأهـزاج تسـهيلٌ   مفاعيلن مفاعيلٌ

جا لەبەر کورتیی بڕگەکانو سووکیی کێشەکەی زوربەی گۆرانی گوتنی عەرەبی بەم کێشە بووە[٤].

لە فارسیدا یەکێکە لە کێشە بڵاوو زۆرەکانی هەڵبەسـتو گـەلێك لقو رێچکەی لێ بووەتەوە .

لە کوردیدا (وەکو فارسی) کێشی هەشتی (هەشت تەفعیلە) هەیەو کێشەکە چونکە گورجو سووکو بە ئاهەنگە پەسندکراوەو شاعیران زۆر بەکاریان هێناوە ، بە نموونە شاعیرێکی وەکو (نالی) نزیکەی ٦٩ هەڵبەستی لە کۆمەڵی ١٣٤ هەڵبەستی دیوانەکەیدا بەم کێشە هەڵبەستووە .

تا ئێستاش شاعیران کە بە کێشی عەرووز هەڵبەست دابنێن ناوی لەم کێشە دەدەنەوەو رەواجی لایان هەیە .

---

١ ـ مختار الصحاح ـ ل ٥٥١ .
٢ ـ الكافي / ل ١٦٩ .
٣ ـ همایون ل ٢١
٤ ـ لە (ميزان الذهب)دا دەڵێ (ل ٦٢) :
سـتا مفاعيلن تفاعيل الهزج
والجزء فيه واجب كما انبلج

بە پێچەوانەوە ئەم کێشە ئاهەنگدارە وا دیارە لەگەڵ سروشتی زەوقی عەرەب زۆر ئاشنا نەبووە بۆیە وەکو بڵێی «لە سەردەمی جاهیلیدا نەناسراو بووەو کاتێ تانی گۆرانیی سەردەمی عەباسییەکان هێناویەتی‌و تەنانەت لە هەڵبەستی عەباسیشدا رادەی هەر کەمەو ناگاتە ١٪ ، تا لە سەردەمی تازەدا شاعیران لە شانۆنامەکانیاندا ئەم کێشەیان پەسندکرد»[5].

هەر لەبەر سووکی‌و ئاهەنگداری‌و رەوانیی دووبارەکردنەوەی تەفعیلەکانی ، هەڵبەستی سەربەستی تازەی عەرەب بەکاری‌هێنا .[6]

بەڵام ئەم کێشە سانەو ئاهەنگدارە کە لە دووبارەکردنەوەی «مەفاعیلن» بڕگەیەکی کورت‌و سێ بڕگەی درێژ پێکهاتووە لەگەڵ زەوقی گۆرانیی ریستی کوردیدا گونجاوەو هەر زوو بابەتاهیر چوار خشتەکییەکانی خۆی پێ‌هۆنیوەتەوەو چوار تەفعیلەکەی کە هەر لێوە دێرێك دوو تەفعیلەی بەردەکەوێ لە شێوەی :

مفاعیلن مفاعیلن

یان : مفاعیلن فعول .. دا

لە کێشی حەوت‌و هەشت بڕگەیی کوردی (هیجا) نزیکەو زۆر جار لە گۆرانی‌و بەستەکاندا تێکەڵ بە یەك دەکرێن .

دوای ئەمە لە لایەن کوردو گەلانی دراوسێشدا دەستکارییەکی باشی تێدا کراوە لکی وەهای لێ پەیدابووە کە بە حاڵ بە هۆی جۆری بڕگەکانەوە بە (هەزەج) دەناسرێن . بەڵام بە هۆی ئەو لك لێبوونەوەوە بڵاوییەکی باشی بەرکەوتووەو لە چیرۆك‌و تەسیدەو غەزەلێکی زۆردا رەنگی داوەتەوە . مایەی خۆشی بەختی هەزەجە کە (مەم‌و زین)ی ئەحمەدی خانی پێ نووسراوەتەوەو زۆر کەس ئەم لکانەیان بە کێشی کوردی

---

٥ ــ موسیقی الشعر / ل ١١١

٦ ــ الایقاع ل ٦٨

داناوە ، هەر بۆیە مامۆستا علاءالدین سجادی لە عاست لێکێکی ئەم کێشەدا وشت دەوەستێو دەڵێ :

« هەندێ کێشو ئاوازە هەن لـە کوردی‌دا ئەوانە بە هیچ جۆر نـە کێشو لە ئاوازەیان لە عەرووزی عەرەبی‌دا هەر نی‌یەو بەڵکو ئەبێ کێشو ئاوازی خۆیان تایبەتی بێو تەنانەت تایبەتیش بێ هەر بە کـوردی‌یەوە ، وەکـــو :

مەربووتە حەیاتم بە سولەیمانی‌و خاکی ...»(۲)

ئەم کێشەش لکێکی بەناوبانگو زۆر باوی هەزەجە نەك هەر کورد بەڵکو تورکو فارسیش بەر لە سەدان ساڵ بەکاریان هێناوەو تایبەتی‌یەتی کوردی لی‌یە ، هەروەکو لە دوایی‌دا باسی‌دەکەین .

زحافو عیللەتەکانی پێی کێشی هەزەج لە کوردی‌دا بەم جۆرەیە :

۱ ـ مقبوض : مفاعیلن دەبێ بە مفاعلن (ب ـ ب ـ)

۲ ـ محذوف : دەبێ بـە فعولن (ب ـ ـ)

۳ ـ مکفوف : دەبێ بـە مفاعیلُ (ب ـ ـ ب)

٤ ـ اخرب : دەبێ بـە مفعولُ (ـ ـ ب)

ئیتر ئەم گۆڕانانە یەك یەك یان پێکەوە لکە کێشی تازە لـــە قەدە داری هەزەج پەیدادەکەن ، کە لەمەولا باسیاندەکەین .

بە گشتی ئەم کێشانەی (هەزەج) لە کوردی‌دا باس‌دەکـــەین کـــە بەرچاوم کەوتوون :

(۱) ـ هەزەجی شەشی ســالم :

لەم جۆرە مەلا محمدی کۆمەرگونبەتی دەڵێ :

گەلێ شوکری خودا کەن ئەی گەلی کوردان

کە بەختی بەد بەری دانو لە خەو هەلسان .

۷ ـ نرخ شناسی / ۱۲٤

ئەم کێشە شەش‌تاکرییە کە لە عەرەبی‌دا دەگمەنە ، لە کوردیش‌دا کەمەو بۆیە بە (سالم) ناوی‌براوە چونکە دوو تەفعیلەی دوای هەر دوو نیـــوە دێرەکان « واتا ضربو عروض» تووشی زحاف نەبوون .

شیکردنەوەی ئەم دێرە بەم جۆرەیە
گەلێ شوکری / خودا کەن ئەی / گەلی کوردان
کە بەختی بەد / بەری دانەوو / لە خەو هەلسـان
ب - - - / ب - - - / ب - - -
مفاعیلن / مفاعیلن / مفاعیلن .

(٢) هەزەجی شەشیی محذوف :

ئەمەش کاتێکە کە پێی «ضربو عروض» واتا دوا تەفعیلەی دێرەکانی هەلبەست تووشی (حذف) دەبێت ، کەوا بڕگەیەکی درێژ لێ فڕێ‌دەدرێت و (ب - - -) دەبێ بە فعولن ب - - .

نموونەی ئەم جۆرە کێشە لە دیوانی هەلبەستی کوردی‌دا زۆرە ، بابەتاهیر چوار خشتەکرییەکانی خۆی بەم جۆرە هۆنیوەتەوە . مصطفا بەگی کوردی دەلێ :

زەمانی فیرقەتی یارانە ئەمشەو
شەوی بای هیجری ناودارانە ئەمشەو
حەیاتو مەرگەو وەصلو هیجرو خۆشیم
دەلێی هیجرانی بیمارانە ئەمشەو

شیکردنەوەی ئەم کێشە بەم جۆرەیە :

زە/ما/نی/فیر//قە/تی/یا/را//نە/ئەم/شەو
مفاعیلن // مفاعیلن // فعـولن

کەوا هەموو پێرەکانی دوایی ئەم هەلبەستە لەسەر کێشی (فعولن) دەڕوات وەکو : (نە ئەمشەو) ، (رو خۆشیم) . (نالی) دەلێ :

قەسەم بەو شەربەتی دیداری پاکت
شەرابم عەینی زەهری مارە بێ تۆ

ئەمەش هەروەها دوو پێی (ری‌پاکت)و (رەبێ‌تۆ) فعولن ب - - دوایی‌هاتووە .

هەندێك جار تەفعیلەکانی (شەشی مەحذوف) تووشی (کف) دێن . واتا مفاعیلن ب - - - دەبێ بە مفاعیلُ (ب - - ب) واتا بڕگەی دوایی کورت دەبێ .. ئەمەش لە کاتی خوێندنەوەدا زوربەی جار وێر لێو دەخرێ‌و بڕگەکە درێژدەکرێتەوە ئەگەر درێژیش نەکرێتەوە هەر نابێتە مایەی تەپی کێشەکە . بە نموونە (نالی) لە سەرەتای هەر ئەو هەڵبەستەدا دەڵێ :

نەمردم من ئەگەر ئەم جارە بێ تۆ
نەچێم شەرتە هەتا ئەم خوارە بێ تۆ

یەکەم پێی نیوە دێڕی دووەم (نەچێم شەرتە) بریتییە لە (مفاعیلُ ب - - ب) ئەم پێرەوەش وەنەبێ ببێ بە دەستوورێکی پێویستی هەموو هەڵبەستەکە بەڵکو ڕێکەوت دەوری لە بوونی‌دا دەگێڕێت . لە غەزەلێکدا تاکێك یان دوو تاك ئەم زحافەی لێدەکەوێ . بە نموونە ئەم غەزەلەی (کوردی) دێڕی دووەمی تووشی (کف) هاتووە :

عەزیزان من / ئەوا ڕۆییم / لەلاتان
لە مەظلوومان / بەڵا چۆڵ بێ / ولاتان
کە ئێوەن پادشای لوتفو عەدالەت
بەخوا حەیفە بڕەنجێنن گەداتان

کەوا تەفعیلەی (بەخوا حەیفە) لەسەر کێشی مفاعیلُ دەڕوات .

(٢) هەزەجی هەشتی سالم :

بەم کێشە ژمارەیەکی زۆر هەڵبەستی شاعیران هۆنراوەتەوە . بەو بۆنەشی کە هەشت تەفعیلە لە هەر دێڕێك دا یە واتا دوو ئەوەندەی کێشی

تاکێکی هەڵبەستی عەرەبی‌یەو ئەم درێژی‌یەش بووەتە هۆی توانای زیاتر دەربڕین‌و پێویستی کەمتر بە پاشبەند (قافیە) هەروەها بۆ شاعیر مایەی پشووی زۆرترە بەڵام درێژی‌یەکەی زۆر جار لە هەندێك هەڵبەستدا بووەتە مایەی ساردی‌و خاویی مۆسیقا ، بەتایبەتی لە هەڵبەستەکانی ئەم سەدەیەدا وەکو لای (پیرەمێرد) زیاتر ئەم دیاردەیە دەبینرێ[8].

بەڵام ڕەوانی ئەم جۆرە کێشە لە غەزەلی کۆندا بەتایبەتی لای حاجی‌قادری کۆیی بە ئاهەنگ‌و سوارو گورجە کەوا دەڵێ :

که هەستا قامەتی بەرزی ، لە عەرقی تاوەکو ئەرزی
پەرێشان زولفی سەد تەرزی بەسەر یەکدا ڕژاو لەرزی
کە هەستا قا ب – – –
مە تی بەرزی ب – – –
لە عەرقی تا ب – – –
وەکو ئەرزی ب – – – / مفاعیلن × ٤

(هێمن) دەڵێ :

لە گوڵزاری ورینگەی بلبلی سەرمەستو شەیدایی
بەڵام تایە جریوێکیش لە هێلانەی بە تاڵی من
لەسەر تاجێتە دەر ساڵێ خەیاڵی بەکی خاوی تۆ
ئەگەرچی تێ‌گەیشتم چاوەکەم خاوە خەیاڵی من

لە سەردەمی تازەش‌دا (هەردی) دەڵێ :

لە ڕابردوویەکی دوورا ستەمکارێکی بەد کردار
گەلی کوردی لە ئاسۆرا سزا دابوو بە زەبری دار

---

٨ ـ لەم شاعیرانەی هاوچەرخ کە بە زۆری لەم کێشە بەکاردەهێنن ، دکتور إحسان فۆادە ، کە بۆ ئاسکەوێژی ناوی لێ نابوو (کێشی بەلا سەتری) چونکە من پێم‌دەگوت : دکتور کێشەکە درێژەو زوو ساردەبێتەوە .

(٤) هەزەجی هەشتی (مسمط) :

وەکو سەرمانکرد جۆرە درێژیو خاوییەك لە کێشی هەشتیدا دەبینرێ ، بۆ چارەسازیی ئەم حالە ، شاعیران هەر دێڕێکیان کردووە بە چوار بەش ، لەم چوار لەتە بە سێ لەتیان پاشبەند (قافیە) یەکی تازەیان داوەو لەتی چوارەمیش لەسەر پاشبەندی غەزەلەکە بەردەوام دەبێ ، بە عەرەبی بەم حالە دەڵێن (موسەممەط) واتا رازاوە ، هەروەکو نامیربەگ دەڵێ :

لەماوە حالەتی ژینم ، لەدەس‌چوو روحی شیرینم
رەفیقان پێ بکەن شینم ، سەدای گریەو فوغان بابێ

ئەگەرچی ئەم دیاردەیە شایانە لە باسی پاشبەندا باس‌بکرێت بەڵام باس‌کردنی لێرەش‌دا بێ سوود نییە .

سەرباری ئەمەش لە حالی (مسمط)دا پاشبەندەکان زۆر جار دەبن بەهۆی ئەوە تەفعیلەکان تووشی دەردی (کف) بین . وەکو :

زەمانی بەزمی رەندانە ، بدێ ساقی بە پەیمانە
لەبەر تەعظیمی مەیخانە بڵێن پیری موغان بابێ

مفاعیلن / مفاعیلُ / مفاعیلن / مفاعیلُ
مفاعیلن / مفاعیلُ / مفاعیلن / مفاعیلن

لام وایێ لەم کێشەدا هەڵبەستی وەهام نەدیوە کە سەرلەبەر (مکفوف) بێت واتا هەر هەشت پێیەکە بین بە (مفاعیلُ) بەڵکو بەرێکەوت دەبێ .

(٥) هەزەجی هەشتی لەقرمیی مەکفوفی مەحذوف :

پێیەکانی ئەم کێشە بەم شێوەیەن :
مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعولن
- - ب / ب - - ب ب - - ب / ب - -

ئەم کێشە هەزەجە لە عەرەبیدا هەڵـەسـنی بەناوبانگی پێ نـەهۆنراوەتەوە و لەسـەردەمی پێشـوودا هەر نەبووە ، بە پێچەوانەوە لە کوردیدا کێشێکی پەسـندی بەجۆش و بە ئاهەنگەو سـەرتاپای کێشـەکە بریتییە لـە دووبـارە کردنەوەو بەروودوای (توالی) دوو بڕگـەی درێژو دوو بڕگەی کورت لـە دێڕێکی چواردە بڕگەییدا :

- - / ب ب / - - ب ب / - - / ب ب / - -

ئەمە رێکوێکی و ترپەیەکی بە هاواری دیارو پڕ لە جوولەی پێداوە، ئەم ریزبوونە رێک و هاوتایەی کورت و درێژییە نەك لە کێشی عەرەبی لـە کێشی ئەورووپاییشدا نایبینرێت و ئاوازێکی خۆماڵی پێداوەو لەوەدا کـە مۆسیقاکەی بە جۆشەو گۆرانی ئامێزەو دەچێتەوە سەر بنەڕەتی ناوتانـی کێشـی هەزەج بەوتاوە .

حاجی قـادر دەڵێ :

ئەم خەیـە کە شـەمـــیـەیی شاهەنـشـەهی ئەرزە

تا چادری نیلی سەری سـەر تەپلەکی بـەرزە

هەر دێڕێکی پێکهاتووە لە :

ئەم/خەی/مە/کە/شەم/سی/یە/یی/شا/

هەن/شە/هی/ئەر/زە(★)

- - / ب ب / - - / ب ب / - - / ب ب / - -

لە کاتی خوێندنەوەدا پشووی نێوان بەشەکان بەم جۆرەی خوارەوە دەبێت. نـەك بـەو رێکییەی سـەرەوە (دوو درێژ و دوو کورت) :

ئەم خەیمە کە شەم - - ب ب -

سـیـەی شـا - ب ب -

هەنشەهی ئەرزە - ب ب - -

■ بەپێی دەستوور هەموو برگەیەکی کورتی کۆتایی دێڕ دەشێ بە درێـژ بخوێنلرێتەوە .

بەڵام ئـــەم بابانە تـەفعیلەی عەرووزیان بەرامبەر نییە کەواتێ دەبێ بگەڕێینەوە سەر جۆری ڕیزبوونی بڕگە لە تەفعیلەکانی عەرووز ، ئەوسا گونجاوترین کێشی و مۆسیقای شیعرەکە بەم جۆرە دەبێت :

- ئەمەیە / ـ ـ ب (مفعولُ) کەوا لە بنەڕەتدا مفاعیلن بووە بڕگەی یەکەمی لێ پەڕیوەو ماوەتەوە مفعولُ • کە پێی گوترا ئـەخرەب •
- کە شەمــــیە / ب ـ ـ ب (مفاعیلُ) کەوا تووشی (کەف) هاتووە بڕگە درێژی کۆتایی کورتکراوەتەوە •
- بێشاهەنشە / ب ـ ـ ب (مفاعیلُ)
- هێئەرزە / ب ـ ـ (فعولن) کە مفاعیلن بڕگەی دوایی لێ پـەڕیوەو ماوەتەوە مفاعی کە دەکاتە فعولن •

(ئـالی) دەڵێ :

هێندە موتەنەزیری تۆ بوو هەتا چاوی سپی بوو
نەرگز کە لەسەر یەك قەدەمەو دیدە چەقی بوو

کـە هەر لەســــەر ئـەم کێشـەیــە • بـەم جـۆرە ئەو هەڵبەستەی لای مامۆستا سجادی مایەی پرسیار بوو ئەویش هەر لەسەر ئەم کێشەیە کەوا شـــێخ ڕەزا دەڵێ :

مەربووتە حەیاتم بە سلێمانی یو خاکی
خۆزگەم بە سەگی قاپییەکەی ئەحمەدی کاکی
ئەو قودوەیی ساداتە کە سوککانی سەماوات
شەڕیانە لەسەر سوجدە ئەبەر مەرقەدی پاکی
مفعولُ / مفاعیلُ / مفاعیلُ / فعولن

لەم هەڵبەستەی حاجی قادری کۆییدا لە (ضربو عروض)دا واتا لە تەفعیلەی کۆتایی نیوە دێڕەکاندا لەجیاتی (ب ـ ـ فعولن)

تەنیا دوو بڕگەی کورت (ب ب) بەکارهاتووە ، کە دەتوانین بە (فعو) بیخوێنینەوە .

١ ـ بێپستە فەلەك ئاشەکی وای ئاوەتەوە

بۆ هاڕدنی ئێمە چ عەجایەب دەگەڕێ

ـ ـ ب / ب ـ ـ ب / ب ـ ـ ب / ب ب

٢ ـ لوقمان لەمەدا شوانە ئەگەر خۆی بکوژێ

ـ ـ ب / مە / داش / وا / نە / ب ـ ـ ب / ب ـ

٣ ـ گاوانە فەلاتون کە یەنەی دابڕێ

ـ ـ ب / ب ـ ـ ب / ب ـ ـ ب / ب ب

مفعولُ / مفاعیلُ / مفاعیلُ / فعو

هەروەها (خادم) لە هەلبەستێکدا دەلێ :

ئاکەم تەلەبێ من لە خودا غەیری خودا

ـ ـ ب ب ـ ـ ب ب ـ ـ ب ب ـ

تەسلیـە سەرم دڵ بە جودا جان بە جودا

ـ ـ ب ب ـ ـ ب ب ـ ـ ب ب ـ

ئەم جیلوەی روخسارە بووە قیلەیی دڵ

دڵ بۆچی بسوورێتەوە وەك قیلەنوما .

(٦) هەزەجی هەشتیی ئەخرەب :

لەم کێشەدا دێڕە هەلبەست دەکرێ بە چوار لەت هەر لەتێك دوو وێنە ، یەکەمیان تووشی دەردی ئەخرەبی دەبێت بەم جۆرە :

مفعولُ مفاعیلن / مفعولُ مفاعیلن

مفعولُ مفاعیلن / مفعولُ مفاعیلن

(سالم) لەم کێشە دەلێ :

سەوداسەرەکەی زولفت ئەزهاری لەکن پەشە
دوور لەو گولە بێ خارەی گولزاری لەکن پەشە
- - ب / ب - - - / - - ب / ب - - -

(سافی) دەڵێ :

گەه شادیبو گەه شینە ، گەه خەندەوو ناڵینە

جوملەی رەگوپێی دڵ ، هەر لەمزە هەوایێکە

هەروەکو سەرنجدەدرێت هەر نیوە دێڕێك بە دوو لەتی وەك یەك دابەش دەبێتو هەر لەتەی لە (مفعول' مفاعیلن) واتا لە ٧ برگە پێکدێتو کێشەکە لە کێشی خۆماڵی نزیك دەبێت .

هەر لەم کێشەدا هەندێك جار مفاعیلن تووشی (کف) دەبێت ، واتا دەبێت بە مفاعیل' ، جێی خۆیەتی بە کێشێکی سەربەخۆی دابنێن کە یەکان ئەمەیش پێیدەگوترێ ئەخرەبی مەکفوف .

(٧) هەزەجی شەشی ئەخرەبی مەقبوزی مەحزووف :

ئەم کێشە لەناو هەڵبەستی فارسیدا بڵاوەو پێیەکانی ئەمانەن :[٩]

مفعول' مفاعلن فعولن
- - ب / ب - ب - / ب - -

وە هەر لەم زەمانەدا بۆ هۆنینەوەی چیرۆکی هۆنراوە بەکارهێنراوە لە نموونەی (لیلیو مجنون)ی نیظامیو (تحفه العراقین).[١٠]

حاجی قادری کۆیی کۆمەڵێك هەڵبەستی نیشتانیو کۆمەڵایەتی بەم کێشە داناوە ، وا دیارە بۆ دەربڕینی سکاڵاو بیری وردو باری دەروونی تووڵی پەسەندی کردووە .. لەمانە :

٩ ــ همایون / ل ٣٢
١٠ــ وزن شعر فارسی / ل ٢٠٤

هـەر کوردە لە بەینی کوللی میللەت
بێ بەهرە لـە خوێندنەوە کتابەت
هەر / کور / دە / لە / بەی / نی / کول / لی / میل / لەت
مفعول / مفاعلن / فعـولن

دە پرۆز خانلەری دەڵێ ئەم کێشە زۆر لە (مەثنەوی) واتا جووت دێـڕی عەشقدا بەکاردێتەوە لەو بڕوایە دایە کە لێکێك نییە لـە هـەزەج.[10] هەرچۆنێك بێت لە کوردیشدا (ئەحـمەدی خانی) چیرۆکی دڵداری مـەم و زینی پێ هۆنیوەتەوە ، کە دەڵێ :

مەضـمونی موراسـەلاتی لارەیب
مەشهووری موکاشـەفاتی یلنەیب
واتا : ـ ـ ب / ب ـ ب ـ / ب ـ ـ
مفعول / مفاعلن / فعـولن

هەرووها دەفەرمووێ :

دا/خەل/ك/ە/چ/ر/تن/کو/ئەك/راد
بێ/مەع/ر/فە/تن/بێ/ئەصـە/ل/بن/یاد

شاعیرێکی هاوچەرخی ئەودیو دەڵێ :

بێ تۆ دەژیام بـە ئاوێتەدی
ئێـستێکە لەســەر خوێنی شادیم
سـەربەرزو شادو بـە دەسـتو بازوو
ئاینی حەماسـە خوێنی شادیم ؟

(٨) هەزەجی مەکفووفی مەحذووف :

سـەیدا ئەحـمەدی خانی لە (نەوبەهار)دا دیێژیت :
حەتا تو دەورو دەوسان نەکی تیکرارو مەحرووف
د دیـایێ لـوابی نە مەشهوورو نـە مەعرووف

شیکردنەوەی بەم جۆرەیە :

حە / تا / تو / دەو / رو / دەر / سان

ب – ب – / ب – – مفاعیلن / فعولن

نە / کی / تیك / را / رو / مەصد / رووت

ب – – – / ب – – / مفاعیلن / فعولن

هەر بەم جۆرە نیو دێرەکەی تریش برتییە لە :

مفاعیلن فعولن مفاعیلن فعولن .

(تێبینی : پێی یەکەمی نیوەدێڕی یەکەم «حەتا تو دەو»
بڕگەی سێیەمی دەشێت کە کورتە بە درێژ بخوێندرێتەوە) .

شێخ رەزا دەڵێ :

کەبابی گوشتی بزن ، فاکیهەی بەری خڕنووك
لە من بپرسە صەفای شارە حیزەکەی کەرکووك

شیکردنەوەی نیوە دێڕی یەکەم :

ب – ب – / ب ب – / – ب – ب / ب – –

لە پێی یەکەمدا بڕگەی (بی) لە «کەبابی گۆ» دەبێ درێژ بکەینەوە لە کاتی خوێندنەوەدا ، هەروەها وشەی (بزن) لە پێی دووەمدا بە (بز/زن) بخوێنینەوە واتا زایەکە بگوشین تا درێژبێتەوە .

شیکردنەوەی نیوە دێڕی دووەم :

لە/من/بـ/پر/سە/صە/فای/شا
/رە/حیـ/زە/کەی/کەر/کووك

مفاعلن / فعولن / فاعلاتن / مفعولن .

ب – ب – / ب ب – / – ب – – / – – –

ئەگەرچی لە ئاوازەی کێشەکەدا ئەم نیوە دێڕە هەر لەسەر کێشە عەرووزییەکەیە ، بەڵام وایدەمێنێ شاعیر بە کێشی (٧+٧)ی هیجا دای ناوێت .

٩) هەزەجی هەشتیی مەحزووف :

(خادم) ئەم هەلبەستەی بە کێش و ماناوە لە فارسییەوە وەرگێڕاوەتە سەر کوردی ، بۆیە ئەم لەتەکێشەی بۆ تۆمارکردووین :

لە عوشرەت غافلی بەزمی حەریفانت نەدیوە
لە خۆشی بادەنۆشی دەستی ساقی بێخەبەربووی
سەدایی عوودی موتریب ، بەزمی مەستانت نەدیوە
لە غەفلەتدا بە ضایع چوو هەموو عومری عەزیزت
پەرێشانی کەوا زولفی پەرێشانت نەدیوە •

بڕگەو پێیەکانی بەم جۆرەن :

مفاعیلن / مفاعیلن / مفاعیلن / فعولن •
پێی دوایی تووشی (حذف) بووە ، واتا بڕگەیەکی لێبڕیوە •
نموونەی ئەم کێشەش لە شیعری کوردیدا کەمە •

کێشەی تەسوان هەزەجو وافـر :

کێشی بەحری (وافر) لە عەرەبیدا بەم جۆرەیە :[11]

مفاعلتن مفاعلتن فعولـن / ٢

ب ـ ب ب ـ / ب ـ ب ب ـ / ب ـ ـ

بەڵام زۆر جار لەم کێشەدا مفاعلتن ب ـ ب ب ـ دەبێ بە مفاعیلن ب ـ ـ ـ واتە دوو بڕگەی کورت تێکدەکەنەوەو بڕگەیەکی درێژ پێکدەهێنن ، لە ڕاستیشدا لەلایەن مەودای دەنگەوە دەزانین بڕگەیەکی درێژ دوو هێندی بڕگەیەکی کورتە ، لەبەر ئەوە با لە ژمارەی بڕگەدا کورتی بهێنێ ، بەڵام لەلایەن کێش و مۆسیقاوە هەست بە لەنگی ناکرێت و ئەمە بە ناتەواوی هەستی مۆسیقایی عەرەب ئازێردرێت •[12]

١١ـ میزان الذهب / ل ٤٦
١٢ـ الایقاع / ل ١١١

زۆر لە هەڵبەستە هەزەجییەکانیش لە عەرەبیدا پێی وافریان تێدا هاتووە .[١٣]

بۆیە هەندێ جار پیاو سەری لێ دەشێوێت ، ئایا تا کە هەڵبەستێك بە وافر یان بە هەزەج حیساب بکات .[١٤]

ئەڵەت زۆر لە عەرووزناسان هەزەج بە لکێکی وافر دادەنێن و سەربەخۆ سەودای لەگەڵدا ناکەن . بەم جۆرە ئەم کێشەی کەوا لە خوارەوە نموونەی بۆ دەهێنینەوە کە ئێمە لە کوردیدا بە هەزەجی دادەنێین ئەوان بە (وافر)ی دادەنێن[١٥] :

اذا لم تستطع شيئاً فدعه

و جاوزه الى ما تستطيع

مفاعيلن مفاعيلن فعولن

ب - - - / ب - - - / ب - -

لە کوردیدا ئەم دیاردەی تێکەڵبوونەی پێی وافر و هەزەجە نییە ، ڕەنگە لەبەر ئەوەش بێ کە ڕێبوونی بڕگە کورتو درێژەکانو ڕەنگاورەنگیان لەگەڵ شەپۆلدالی مۆسیقای زمانی کوردیدا ڕێك لەکەوێت .. لەبەرئەمەیە پێی (مفاعلتن ب - ب ب -)م بەرچاو نەکەوتووە .

٢ـ ڕەجەز

یەکێکە لە کێشە باوەکانو شاعیرانی کورد بەکاریان هێناوەو بریتییە لە هەشت جار مستفعلن (- - ب -) لە دێڕێکدا ، هەروەها گەلێك لکێنی

١٤ـ موسیقى الشعر / ١١٠

١٥ـ الكافي / ل ١٤٤ و ١٤٥

لێبووەتەوەو زۆر کێشی تازەی واشی دراوەتەپاڵ کە لە بنەڕەتی عەرووزدا نییەو بە زەحمەت لە بۆتەیدا دەخونجێن .

هەندێك نووسەری عەرەبیی عەرووزناس لایان وایە ئەمە کۆنترین کێشی عەرەبیەو لەسەر تریەی پێی هەنگاوانی حوشتر لەناو لمی بیاباندا دامەزراوەو بە ئاوازەکەیەوە گۆرانیی وایان گوتووە کە بۆ لێخوڕینی حوشترەکان بە کەلك بووەو پێیان گوتووە (حداء) .

رەجەز لە زمانی عەرەبیدا بە ماتا لەرزین دێت ئەمەش بۆیە ئەو ناوەی لێ نراوە چونکە «تیپێکی» بزوتوو لەگەڵ یەکێکی نەبزووتو و دوو بزووتوو و نەبزووتوەك ئەمە وەکو لەرزین وایە[1].

بەم جۆرە : مُسْتَفْعِلُنْ .

لەناو عەرەبدا ، لە مەیدانی شەڕدا شەڕکەر بە چەند دێڕە هەڵبەستێك خۆی بە دوژمن دەناساندو بە ئازایەتیی خۆی هەڵدەدا ئنجا هێرشی دەبردە سەر ، بە مەشیان دەگوت (رەجەز) . هەروەکو پێغەمبەر لە شەڕی (حونەین)دا گوتوویەتی :

أنا النبيُّ لا كَذِبْ
أنا ابنُ عبدالمطلب

ئەم کێشە ئاسانو خۆشێتێ بووە ، بۆیە بۆ زۆر مەبەستی دی پەنایان بۆ بردووە ، هەتا بابەتی زانستو وێژەشیان پێهۆنیوەتەوە ، کە هەر بابەتەی لە سەدەوە هەتا هەزار دێڕ بووەو پێیان گوتووە (أرجوزة) ، لە هەموویان بەناوبانگتر ارجوزەکەی ئیبن مالکە کە ناوی (الفیة)یە و کورتی مالیکە بە هەزار دێڕ رێزمانی عەرەبیی هۆنیوەتەوە .

---

١ ــ همایون / ل ٢٢

لە سەردەمەکانی عەباسی‌و ئەندەلووسی‌یەکاندا (ارجـوزه) بـوو بـە هونەرێکی میللی‌و بە داهەرە کانیان دەگوت «زمجبال»[2] .

هەر لەم کێشەش‌دا جووت پاشبەندیش پەیدا بوو ، هەروەها نیوەی نیو دێڕیش لێ پەیدابووو بە پێچەوانـەی کێشەکـانی دی پاشبـەنـدیـان وەرگـرت .

زالـبایەکی عەرەب دەڵێ :

لە رەجەزدا وەهەر دوو ئاکۆکیی خێرایی‌و خاوی خۆ دەنوێنن . لەبەر ئەوە بۆ زۆر هەڵوێستی ئامانج‌و مەبەست جیاواز بەکاردێت‌و ئەم سروشتە کردوویە بە بارگیری بەردەستی شاعیرو رەجەزەوانان»[3] هـەروەها لای وایە کە رەجەز بنچینەی زۆر کێشی ترە کە لەو پەیدابوون وەکـو رەمـەل‌و هەزەج‌و سەریع . دروشمەکانی رەجەزیش بە زۆر نموونەی جۆراوجۆری هەڵبەستەوە دیارە .»[4] بەڵام وا دیارە بە گشتی رەجەز لە دیوانی هەڵبەستی عەرەبی‌دا زۆر رەسەن‌و پەسەند نی‌یە ، شاعیرانی سەردەمی جاهیلی‌و شاعیرە بەناوبانگەکانی ئیسلامیش زۆر بەکاریان نەهێناوەو ئاوڕیان لێ‌نەداوەتەوە[5]. بەڵام لە هەڵبەستی نوێ‌و سەربەستی تازەیاندا زیاتـر بەکارهاتـووە و بـە تەواوی بووژاوەتەوە .

ئەم پێشەکی‌یەم بۆیە باس‌کرد تا بزانین رەجەز لە کوردی‌دا یەکێکە لە سێ کێشی باوو بڵاوو لە فارسیش‌دا بـە یەکێك لـە تۆ کێشـی (مطبوعی) دادەنێـن .

(مستفعلن ـ ـ ب ـ) لە رەجەزدا ئەم گۆڕانانەی بەسەردا دێت :

---

٢ ـ موسیقی الشعر / ل ١٢٦ ـ ١٣٢
٣ ـ جلال الحنفی / ل ٨٦)
٤ ـ هەولێم سەرچاوەیە / ل ٥٦٨ ، ٥٦٩
٥ ـ موسیقی الشعر / ل ١٢٧

مستفعلن (مفاعلن) ب ـ ب ـ (خبن)
مفتعلن ـ ب ب ـ (طي)
مفعـولن ـ ـ ـ (قطع)
فعول يان فعولن ب ـ ـ (خبن وطي) خبل
مسـتفعلاتن ـ ـ ب ـ ـ (ترفيـل)

[تێبنی : فعولن یا (فعول) لەدوا تەفعیلەی هـەر دوو لیوە دێـڕی هەلبەستدا دەبێتەو لە عەرەبیدا ئەمە ڕەوایە][6]

وا لە مەودوا جۆرەکانی ئەم کێشە باسدەکەین کە لە دیوانی شاعیرانمدا بەرچاوم کەوتوون .

١ ـ رەجەزی هەشتیی تەواو :

کەوا لە دێرە هەلبەستێکدا هەشتجار مستفعلن ـ ـ ب ـ دووبـارە دەبێتەوە وەکو ئەم قەسیدەیەی (وەفایی) :

جیلوەی صەبا ، لەعجەی شەماڵ ، بۆی زوڵفەو خالی یار دەدەن
یـا لـەو بەهار دێتن بـەبـار ، میشکی تـەتار ، بۆی نەسـتەرەن

شیکردنەوەی لیوەدێڕێکی :

جیلوەی صـەبـا ـ ـ ب ـ
لەعجەی شـەماڵ ـ ـ ب ـ
بـۆی زوڵفەو خـا ـ ـ ب ـ
لی یـار دەدەن ـ ـ ب ـ

هەروەها مەلای جـزیـری قەسـیدەیەکی بەناوبانگی لەسـەر ئەم کێشەیە :

من دی‌سەحەر ، شاهی مەجەر ، لیبی دبەر ، مەخمور بوو
ئەو دیم زەری ، سوڕ مشتەری ، یا ڕەب پەری یا حوور بوو

---

٦ ـ فن الترجمة / د. صفاء خلوصي ـ ل ٢٣٩

(تێبینی : لە خوێندنەوەی تەفعیلەی دوایی هەر دوو ئەم نیوە دێڕەدا دەبێ دوای ڕێی حوور و مەحسوور پێتە بزوێن (کسرە مختلسە) دابنێین و بەم جۆرە ٠

مەخ / موو / رە / بوو
یا / حوو / رە / بوو ٠)

لەبەرئەوەی ژمارەی دێڕە هەلبەستێکی ئـەم کێشـە دەکـاتـە ٠ (٣٢) بڕگەو هەر نیوە دێڕێکی (١٦) بڕگە ، بە درێژ زازاوە لـە راستیشدا هەروەهایە ٠ بۆیە بۆ چارەسازی هەر دێڕێك دەکرێت بە چوار لەت هـەر لەتێك هەشت بڕگەو سێیان یەك پاشبەندو چوارەمیان پاشبەندی بنـەڕەتی هەلبەستەکە دووبارە دەکاتەوە ، لەم جۆرە رازاراوانە (وەفایی) دەلێ :

لەم لاوە گریەی نای و نەی ، لەولاوە خەندەی جامی مەی
ئاگر لـە عالەم بەربەدەی ، هذا طریق العاشقین

هەر بەم شێوەیە (ابن الحاج) دەلێ :[٧]

ئـەی موقتەدایی خاس و عام ، بەشماندە لـەو دارو لـــەلام
باعیث بە لوتفت دڵنیام ، هاوار لـە خـۆم چـەنـد رووســیام
ئێـــتا (محمـد) پیر بووە ، تۆبەی لـە عصیان کـردووە
نەفس و هەواکەی مردووە ، هاوار لە خۆم چەنـد رووسـیام ٠

٢ ـ رەجەزی مەخبوون :

لەم کێشەدا مستفعلن ـ ـ ب ـ تووشی زحافی خەبن دەبێتەو دەبێ بە (ب ـ ب ـ) مفاعلن کەوا بڕگەی درێژی سەرەتا دەبێ بـە کـورت ، ئەمەش لەلایەن تریەو مۆسیقاوە ئاوازێکی بە جوولەو بـە جۆش پـەیدا دەکات ٠٠ (کورتەو درێژو کورتەو درێژ) تە / تەن / تە / تەن/ ٠

---

٧ ـ کەشکۆلی کەلەپووری کوردی / بەرگی یەکەم ـ ٢٢ ـ ٢٥

لە کوردیدا چەند هەڵبەستێکی پێنج خشتەکیی درێژ بەم کێشە هۆنراونەتەوە هەمووی بە زەمزەمەو بە جۆشن‌و بابەتەکانیشیان جوانی‌و دلداری‌یە • لەمانە زۆر بەناوبانگ پێنج خشتەکی‌یەکانی زیوەرو ئەحمەدی‌یە •

بە نموونە عبدالله بەگی (ئەدەب) لەم پێنج خشتەکی‌یەدا دەڵێ :

بە رەقص‌و جیلوە زوهرە بوو ، بە شەوق‌و شوعلە مشتەری
نە زوهرە بوو نە مشتەری ، ئەوەك مەلەك ، ئەوەك پەری
ئەوەك بوتانی کاشیغەر ، ئەوەك نیگاری کیشمەری
خرۆشی زیبو زیوەری لە عەقدی تاجی ئەنوەری
دەگەیی‌یە چەرخی حەوتەمین لە خاکی تیرەفامەوە •

شیکردنەوەی نیو دێڕی :

بە / رەق / ص‌و / جیل مفاعلن
وە / زوهـ / رە / بوو مفاعلن
بە / شەو / ق‌و / شوع مفاعلن
لە / مش / تە / ری مفاعلن

هەروەها (زێوەر) دەڵێ :

عەرەق لی‌یە لە عالەما کە لابەرێ لە دڵ غەما
بە غەیری قەترە عارەقێ کە لەڕووی دێتە خوارەوە •

کەوا بریتی‌یە لە دووبارەکردنەوەی (مفاعلن) هەشت جار •

٣ ــ رەجەزی مطوی مخبوون :

لە کێشەکەی پێشەوە نزیکەو دەڵێی ئاوازەکەیان لە یەك تەلەوە هەڵدەستێ • کەوا لەگەڵ مفاعلن (ب ــ ب ــ)دا پێی مفتعلن (ــ ب ب ــ) بەرێ دەکەوێ • ئەویش لە (مستفعلن)ەوە ــ ــ ب ــ گۆڕاوە و (طی)

بەسەرهاتووە کەوا بڕگەی درێژی دووەمی بووە بە کورت ، بە گشتی بەم جۆرەی لێدێ :

مفتعلن / مفاعلن / مفتعلن / مفاعلن

- ب ب - / ب - ب - / - ب ب - / ب - ب -

بە فارسی ئەم نموونە کۆنە باس دەکەن :(٨)

چارە مرهمی ندید این دل دردمند من

آه کە بتو خاك شد ، دیدە مستمند من .

بەڵام لەوانەیە یەکێك بپرسێت بۆچی خەزنی مفاعلن لە (مفاعیلن)ەوە نزیکترە تا لە (مستفعلن)، ئەمەی بۆچی ناوی ناتێن هەزەجو لە خانەی رەجەز دایدەنێن ، بەڵام بەبڕوایە کە عەرووز کێشی مۆسیقای هەڵبەستەمۆزنەوەی بە ئاهەنگی شاعیرانە دەری‌دەخات کە مفاعلن دەچێتە بازنەی (مستفعلن)ەوە چونکە هەر دوولا ئەگەر بکرێن بە دوو لەتەوە ، لەتی دووەمیان وەکو یەکە (علن) کە بڕگەیەکی کورتە و بڕگەیەکی درێژەو لە ئاهەنگدا (تەتەن) و (تەتەن) پەیدا دەکەن ، هەرچی لەتی یەکەمیانە (مفا) و (مستف) (ب -) و (- -) چونکە دەستپێکردنی تفعیلەیە ، ئاسانە بڕگەی درێژ بکرێ بە کورت و جێی درێژ لەگەڵ کورتدا ئاڵوگۆڕی پێبکرێ .

هەر لە عەرووزدا کە مستفعلن بە زحاف دەبێ بە مفتعلن - ب ب - یان مفاعلن ب - ب - دیارە ئەم کرداری زحافەش پاڵپشتی هاوئاهەنگیو گونجانی مۆسیقای هەڵبەستە .

(نالی) لەم کێشە دەڵێ :

١ - ئەصولی تفرقە نظەر ، تقویەیی سەبەب دەکا .

٢ - عارفی وحدەت ئاشنا لەم قیسەیە تعجب دەکا .

---

٨ - همایون / ل ٢)

٣ ـ بەندە تەزەل بە خەتلی خۆی قایلی قیــەتی بووە .
٤ ـ ئێستە بە ئیقتیضای عەمەل جێگەیی خۆی تەلەب دەکا .
شی‌کردنەوەی لیوەدێرێکی :

ئەمە/وە/ل/تەف مفتعلن ـ ب ب ـ
رە/قە/نە/ظەر مفاعلن ب ب ب ـ
تەق/ود/یە/پی مفتعلن ـ ب ب ـ
سە/بەب/دە/کا مفاعلن ب ـ ب ـ

(خـانـی)ی لەمریش لـە نەوبەهاردا لەســـەر ئــەم کێشە پارچەیەکی لــە فەرهەنگۆکەی هۆنیوەتەوە ، دەیێژێت :

پەردە کــو ڕابن ژبــەر عارضێ دلـــــتانە خــوش
دل و غەمان کو بێتەمر بلبلێ گولـــتانـە خــوش

پەر/دە/کو ڕا/ب/تن ژ/بەر/عا/ر/ضێ ر/
دل/س/تا/نە/خوش
ـ ب ب ـ / ب ـ ب ـ/ ـ ب ب ـ / ب ـ ب ـ

٤ ــ رەجەزی مورەففەل :

لەم کێشەدا مــستعلن بڕگەیەکی بۆ زیادەکرێتو لەجیاتی چوار دەبێتە پێنج بڕگە ، وشەی (ترفیل) لە زمانی عەرەبی‌دا دامەن درێژکردنی کراسە .
لە مورەففەلیش‌دا دروستە مــــــستعلاتن تووشی خەبن بێتو ببێ بە مفاعلاتن یان تووشی (طی) بێتو ببێ بە (مفتعلاتن) . ـ ب ب ـ ـ . دێڕی هەلبەستی مورەففەل وا باوە هەر چوار تەفعیلە بێت .

سەیدا ئەسعەدی خالی لە نەوبەهاردا ناوی ئــەم کێشــەی بردووەو پارچەیەکی لەســەر هۆنیوەتەوە ، بەلام بەڕای من ئەم‌کێشە لای ئێمــە زۆر دەگمەنە ، چونکە ئەم کێشە کە هەر لیوە دێڕێکی ١٠ بڕگەیەو برتییە لە دوو پێی (٥+٥) هاوتای کێشی بڕگەیی خۆماڵی هیجایە کە هەر لە کۆنەوە

تا ئێســـتا شـاعیرانی زارزمانی گــۆرانو شــاعیرانی میلی هەڵبەستیان بێ‌هۆنیوەتەوەو ئێجگار بەناوبانگو بڵاوە ، هەر بۆیەشە شاعیرانی کلاسیك روویان تێ‌نەکردووە . ئەگەر هەر بەم کێشە هەڵبەست دابنێن ئەوا کێشە کوردی‌یەکە خۆشترو ئاسانترو باوترە . لە دیوانی نال ، مەحوی ، سالم ، ئەدەب ، صافی ، حاجی‌قادردا بەرچاوم نەکەوتووە . ئەوە بوو لە شوێنێکی تردا جیاوازیی نێوان هەردوو کێشەکە (دە بڕگەیی هیجاو عەرووز)مان روون کردەوە ، لێرەدا بە پێویستی نازانین ئەم باسە دووبارە بکەینەوە .

مامۆستا زێوەر وەکو بڵێی بە دەستی ئەنقەست لە تەرجەمەکردنی ئەم سروودەی شاعیری رەچەڵەك کوردی ، عەرەبی زمان معروف رەصافی‌دا

سمعت شعراً للعندليبِ
تلاهُ فوق الغصن الرطيبِ

وێستوویەتی لەسەر هەمان‌کێشی رەجەزی مورەففەل یەکا بە کــوردی ، ئەمەتا دەڵێ :

بولبول بە نەغمەی دڵکێش‌و خۆشی
– – ب – – / – – ب – –
گولزاری پڕکرد دەنگو خرۆشی
– – ب – – / – – ب – –

بەڵام لە دێڕەکانی دی‌دا دەیکاتەوە بە کێشە خۆماڵی هیجا :

بانگی‌کرد خەڵقە سەربەست خولقاوم
لەم باغو دەشتە رووناکە چاوم
– ب – – ب / – – – – –
– – ب – ب / – – ب – –
گەر دەتانەوێ دڵشادم بکەن
لە بەندی قەفەس ئازادم بکەن

- ب - ب - / - - - ب -
ب - ب ب - / - - - ب -

دەربارەی ئەم کێشە لە کوردیو لە عەرەبیش‌دا بیروڕا جیاوازەو زۆر کەس بە کێشێکی نامۆیان زانیوەو لەسەر پێناسەکەی رێك نەکەوتوون . بە نموونە ماموستا علی دزەیی دەربارەی ئەم کێشە دەڵێ :

« راستییەکەی داهاتنی ئەم کێشە لە بەحری رەجەزدا بۆم ساغ نەکرایەوە . چونکە تەفعیلەکانی بەحری رەجەز تووشی عیللەتی تەرفیل نابن » هەروەها دەڵێ :

« لام وایە (خانی) بۆ ئەوەی پایەی کێشەکە لای شاعیرەکانی کورد بەرز بکاتەوە ، ئەم (تەسریع)ەی بۆ کردووە ، یا خۆ باوەڕی وەها بووە کە دەبێ هەموو کێشێکی شیعری لە بەحرەکانی عەرووزییەوە داهاتووبن . »[9]

بێ هیچ گیروگرفتێك دەتوانین بڵێین ئەم کێشەو بەو ناوە زۆر پێش (خانی) هەبووە ، هەروەکو لە فارسی‌دا شمس قیس رازی لە سەدەی حەوتەمی کۆچی‌دا ترفیلی دەست‌نیشان کردووە بە ناوی (مربع مرفل و مسدس مرفل)و نموونەی هێناوەتەوە [10] هەروەها بە شێوەی رەجەزی مطوی مرفل‌و رەجەزی مخبونی مرفل نموونە هەیە ، ئەوەتا خواجە عمادی کرمانی دەڵێ :

غمزه دی ای پا دل نوازی
دل شده ای را چاره سازی
مفتعلاتن / مفتعلاتن - ب ب - -

خواجە عصمة الله بخاری گوتوویەتی :

گر تیغ بارد ، در کوی آن ماه

---

٩ ــ علی دزەیی / نەوبەهار ... ل ٣٢
١٠ــ المعجم فی اشعار العجم ل ١٣١

گردن نهادیم الحکم فه[11]

مستفعلاتن مستفعلاتن .

کەوابێ خالی دای لەهێناوە ـ بە مەبەستێکی دەستلێشان کراو ـ تا رادەیەکی زۆریش لەو چەند دێڕەی بەم کێشەی هۆنیوەتەوە (مستفعلاتن)ی پاراستووە هەندێك جاری کەمیش (طی‌و خبن)ی بەکارهێناوە . لە کتێبی عەرووزی عەرەبیش‌دا (ترفیل) باس‌کراوە ، «هەرچی تەرفیلە عیللەتێکە کە سەبەبێکی سووك ـ واتا بڕگەیەکی درێژ ـ بۆ (فاعل)و (متفاعلن) زیاددەکرێت‌و دەبن بە فاعلاتن‌و متفاعلاتن .» [12]

بەلام عەرەب ـ وەکو فارس ـ بۆ مستفعلن ئەمەیان نەکردووە بەلکو بە جۆرێکی پێچ‌و پەنا ئەم مەسەلەیان چارەکردووە ، هەر بۆیەشە ئەم کێشەیان بە رەجەز داناوە .

(ابن عبد ربه) کۆنترین عەرووززان کە قوتابیی خەلیلی کوڕی ئەحمەدە تەفعیلەی (متفاعلاتن) «کەوا تووڕەکەی نەبزووتوە»ی لە شیعردا بەکارهێناوە (واتا ـ ـ ب ـ ـ) کە کتومت (مستفعلاتن) حیسابە هەروەکو دەڵێ :

هتك الحجاب عن الضمائر

طرف به تبلى السرائر

هەر هەمان کێش لە هەڵبەستێکی ابو العلاء المعری‌دا هەیە.[13]

جا لە جیاتی ئەوە عەرووززانانی عەرەب ئەم کێشە بە رەجەز دابنێن‌و وای لێك‌بدەنەوە هەر دێڕێك لە چوار مستفعلاتن پێکهاتووە ، هاتوون بە کێشی (مخلع البسیط) ناویان بردووەو بەم جۆرە شیان کردوەتەوە :

11ـ همایون . ل ٦٦

١٢ـ میزان الذهب / ل ١٣ .

١٣ـ علي حميد خضير / جريدة العراق ـ ٢٧ / ٨ / ١٩٨٣

مستفعلن + فاعلن + فعولن[١٤]

— — ب — / — ب — / ب — —

د. ابراهیم أنیس لای وایە ئەم کێشە پێش سەردەمی عەباسیەکان نەناسراوەو لە کێشە داهاتووەکانە . نموونەیەکی تری ئەم پێچەو پەنایە ئەمەیە د. صفاء بە جۆرێك لە جۆرەکانی (منسرح)ی داناوەو بەم پێیە هەڵبەستەکەی معروف الرصافی دەکێشن :[١٥]

سمعت شعراً للعندلیب   تلاه فوق الغصن الرطیب

متفعلن / مفعولات / مستف

ب — ب — / — — — ب / — —

متفعلن / مفعولات / مفتف

ب — ب — / — — — ب / — —

کە لە لەگەڵ ئاوازو مۆسیقای هەڵبەستەکە دەڕواتو لە تەفعیلەی (مستف) لەم بەحرەدا ڕوایەو تەنیا ڕێگەیەك بۆ (متفعلن) و (مستفعلن)ی ئەم دێڕە زیاد بکرێت پێوانەی رەوانو دروست دەردەچێت . هەر ئەوەشە ڕای لەوە ڕی‌یە کە هەندێ کەس بە تەرازووی رەجەز دەی کێشنو دەنووسن :

متفعلن / مستفعل / متفعل

بەو پێیە مستفعل — — — لە تەفعیلەی ئاوەڵدا نایێتو ڕای لەگەڵ ئەوانەش ڕی‌یە کە بە (مخلع البسیط)ی دادەنێن .[١٦]

ئەگەرچی نازك الملائكة وای زانیوە کە خۆی داهێنەری تەفعیلەی (مستعلاتن)ە[١٧] بەڵام وا دیارە شاعیرانی عەرەب — چ کۆنو چ تازە — کەم ئەم کێشەیان بەکارهێناوە[١٨]

١٤— موسیقی الشعر . ل ١١٨

١٥— د . صفاء خلوصی / فن التقطیع الشعری — ل ١٥٢

١٦— هەرئەو سەرچاوەیە . ل ١٥٢

١٧— علي حميد خضير . سەرچاوەی پێشوولر

١٨— موسیقی الشعر / ل ١١٩

کەواتێ لەبەرئەوە کێشەکە لە عەرەبیدا زۆر بڵاو بووەو لەسەر جۆری شیکردنەوەی کێشەکە ڕێکەوتن نییە ، وا پێ دەچێ لەگەڵ زەوقی هەڵبەست هۆنینەوەی عەرەبدا ڕێك نەکەوێت . بۆیە ئاعەرەبەکان لە هەڵبەستی خۆیان جێیان بۆ کردووەتەوەو بە ناوی ڕەجەزی موزەممەل ناویان بردووە .

هەرچی لە کوردییە ، ئەوە نزیکی ئەم کێشە بە تایبەتی لە ڕووی ژمارەی بڕگەوە کە دە بڕگەیەو ٥+٥ ئێجگار کێشێکی بڵاوەو هەڵبەستی فولکلوری پێ هۆنراوەتەوە ، بۆیە ئەو هەوڵەی کە بدرێت بۆ کێشانی هەڵبەستی دە پەنجەیی کوردی بە سەنگی پێوانەی عەرووزی عەرەبی زۆردارییە .

لەم ڕووەوە مامۆستا دلزار کاتێك کە چوارینەکانی بابەتایەری کردووە بەسۆرانی نووسیویەتی :

« سی و شەشی ئاوەڕاستیشم لەسەر جۆرێك لە جۆرەکانی (مەدید) گۆڕیوە کە فەردی مەولەوی و زۆربەی شیعری کوردی بەم کێشە هۆنراوەتەوە »[19] .

ئەگەر بێین بە نموونە ئەم چوارینە بکێشین کە یەکێکە لەو چوارینانەی مامۆستا دەستنیشانی کردوون دەبینین لە لەسەر کێشی (مەدید) دەڕوات نە ڕەجەزو نە هی دی . ئەمەتا دەڵێ :

دڵ مەیلی گوڵی باغی تۆی هەیە
سەراسەر سینەم داغی تۆی هەیە
چوومە لالەزار دڵ بکەم گوشاد
دیم کەوا لالەش داغی تۆی هەیە .

١٩- گەنجینە / ل ٢٤ ، ٧٧

لە شیکردنەوەیدا تەفعیلەکانی کێشی (مدید)ی لێ بەدی ئاکەین کە بریتین لە (فاعلاتن / فاعلن / فاعلاتن) یان تەفعیلەی دوایی ببێ بە فاعلن یان فعلن ب ب ـ فعْلن ـ ـ ، کەوا بەم جۆرەیە :

ـ ـ ب ب ـ ـ ب ـ ـ ب ـ ب ـ
ب ـ ـ ـ ـ ب ـ ب ـ
ـ ب ـ ب ـ ـ ب ـ ب ـ
ـ ب ـ ـ ـ ـ ب ـ ب ـ

لەبەرئەوە کە پێیەکانی هەر چوار لیوە دێڕ هاوچەشنی پێیەکانی مەدید لین مەگەر دێڕی دوایی کە لە هەموویان لەوکێشەوە نزیکترە :

فاعلاتن / مفعول / فاعلن

هێشتا هەر بە مەدید حیساب ئاکرێت •

لەلایەکی ترەوە مامۆستا علی حزەیی دەربارەی[٢١] پارچەی سەرەتای فەرهەنگۆکی ئەحمەدی کە دەزانن لەسەر کێشی دە بڕگەیی هیجایە (لەچاو نیوە دێڕەکەدا) دەڵێ : « لە کێشی بەحری موتەقاریبی تەواو و مەقبوزەوە نزیکە ، ئەمە تەفعیلەکانی هەر میسراعێکێتی :

فعولن فعـول• فعولن فعول•
ب ـ ـ ب ـ / ب ـ ـ ب ـ

بەڵام لە ئەنجامی شیکردنەوەی دێڕەکانیدا سەیر دەکەین شایان نییە بە کێشی عەرووزی دابنێین ، تەنانەت دێڕە عەرەبیو فارسی ئامێزەکانیشی هەروەهان • وەکو ئەم دوو دێڕە :

بە نامی خودای حێی لایموت
پروردکار ملکو ملکوت

٢٠ـ سەرچاوەی ژمارە (٩)

ب – ب / ب – / – ب – / ب –
– – ب – ب – ب ب ب –

الحمد لله على ما وهب　　　　هدانا الى لسان العرب
– – ب – – ب – – ب –　　　　ب – – ب – ب – – ب –

دەبینین (فعولُ ، مفعولُ ، فِعِلُ ، فعولن ، فِعلن) تێکەڵ بەیەك بووە بێ بناغەیەکی عەرووزی •

٣ـ رەمەل

کێشێکی زۆر ئاسراوە لە هەڵبەستی کوردیداو چەند لکێکی لێبووەتەوە • لە بنەڕەتدا ، واتا لە عەرەبی برتییە لە شەش جار (فاعلاتن – ب – –) کە دەقاودەق هەڵگەڕاوەی بڕگەکانی مستفعلن – – ب – ی رەجەزە • بەڵام لە کوردیو زمانە دراوسێیەکاندا لە جیاتی شەش جار فاعلاتن هەشت جار دووبارەدەبێتەوە • ئەم کارە ، واتا زیادکردنی دوو پێ پەڕیوەتەوە عەرەبیو لە سەدەکانی دوایی ئیسلامیدا هەڵبەستیان پێهۆنیوەتەوە ، کەوا شێخ عبدالقادری گەیلانی لە هەڵبەستێکی بەو پاڵغراودا لەسەر ئەم رێوشوێنە رۆیشتووە و دەڵێ •[١]

قال یا ربی ذنوبي مثل رمل لا تعد
فاعف عنّی کل ذنبٍ واصفح الصفح الجمیل

ئەم کێشە بە پێچەوانەی لای خۆمان . لە شیعری عەرەبی جاهیلیدا کەمەو بە سواو لە قەڵەم دراوەو لە کێشی چەپلەرزان دەچێتو شاعیرێکی وەکو (متنبی) تا بۆی کراێت خۆی لێ لاداوە •[٢]

---

١ ـ د . صفاء خلوصی / فن التقطیع الشعری ل ، ١٢٣
٢ ـ هەر ئەو سەرچاوەیە / ل ١٢٧

۱ ـ رەمەلی هەشتی تەواو :

لە دێڕێکی ئەم کێشەدا هەشت جار فاعلاتن دووبارە دەبێتەوە ، ئەمەش کە هەر نیوە دێڕێکی (١٦) بڕگەیە بە درێژێکی بێ‌درێژ دادەنرێت .

شەرحی دەردی ئارەزوومەندی لەکەس تەئسیری نایێ
ئەو کەسە دەردم دەزانێ گەر لە یاری خۆی جودایێ
ئەی برادەر خالە وێرانی ، جودایی ، بێ وەفایی
وەك وەفایی ، ئەی جودایی ، یاخوا خانەت خەرابێ

ئەگەر دێڕی یەکەمی شی‌بکەینەوە دەبینین برتییە لە هەشت‌جار فاعلاتن‌و بەم جۆرە :

شە / رحی / دەر / دی فاعلاتن
ئا / رە / زوو / مەن ـ ب ـ ـ
دی / لە / کەس / تەئ ـ ب ـ ـ
سی / ر / نا / یێ ـ ب ـ ـ

ئەو/کە/سە/دەر/دم/دە/زا/نێ/گەر/لە/یا
/ری/خۆی/جو/دا/یێ
ـ ب ب / ـ ب ـ / ـ ب ـ ـ / ـ ب ـ ـ

شاعیرانی هاوچەرخ کەم ئەم کێشە بەکار دەهێنن بەڵام ئەوەتانێ مامۆستا هێمن لە هەڵبەستێکدا دەڵێ :

من لە داخی / خەمی خونڕێ‌و / ئاشنای ئەمە / مەق هەڵاتم
من لە ترسی زاق‌و زووقی / ئەمنیەی چاو / زمق هەڵاتم
فاعلاتن / فاعلاتن / فاعلاتن / فاعلاتن

بەڵام لەبەر درێژی دێڕە هەڵبەست لەم کێشەدا ، شاعیران بە قورسیان زانیوەو هەستیان کردووە هەستو سۆزی بە کول لە کێشی درێژو زۆر

بڕگەدا ساردەدەبێتەوە بۆیە پێی دوایی هەر نیوە دێڕێکیان قولە کردوتەوە بەناوی عیللەتی (قطع)و (قصر)و (حذف)ەوە بڕگەی دوایان لێ فڕێداوەو وەکو لەمەولا باسی دەکەین ، یان کردوویانەتە چوار لەتی قافیەدار وەکو لە رەجەزو هەزەجدا دیمان . لەم وێنەیەدا (صافی) دەڵێ :

دلبەرا دڵ بێ قەرارە / چاوەکانم گریەبارە
سینەکەم هەر داغدارە / یار یەکەو غەم سەد هەزارە
کەی دەبێ خۆت بێیە لامان / دلبەری شۆخ‌و خەرامان ؟
تا بگا دەستم بە داماں دلبەرا دڵ بێ‌قەرارە .

۲ ــ رەمەلی هەشتی مەحذووف :

ئەم کێشە ئێجگار باوەو شاعیر زۆریە هەڵبەستی لەسەر دانەناوە، ئەم (حذف)ەش وەکو ترپەی دوایی بەهێز جوش‌و بزواوی‌یەکی بە کێشی رەمەل داوە .

هەڵبەستێکی جوانی مستەفا بەگی کوردی دەکەین بە نموونەی ئەم کێشە کە تیوان ــ پێیەکانی زۆر ئاشکرایە ؛

لەیلەکەی بێ مەیلەکەی مەحبووبەکەی عەییارەکەم
شۆخەکەی پڕ حەملەکەی بێ رەحمەکەی غەددارەکەم

هەر نیوە دێڕێك برتی‌یە لە چوار پێ سێ فاعلاتن‌و چوارەم (فاعلن). (یارەکەم)و (دارەکەم) ــ ب ــ ئەم بارەش دەبێ لە هەموو دێڕەکاندا دووبارە بێتەوە . کەوا بڕگەی درێژی دوایی فاعلاتن ــ ب ــ ــ پەڕیوەو ماوەتەوە (فاعلا) یان (فاعلات) ئەم تەفعیلەیەش ــ ب ــ لە عەرووزدا پێی‌دەگوترێ فاعلن . بۆیە شایانە فاعلن بەکاربێت .

هەر لەم کێشەدا ئەم هەڵبەستەی مەلا سالحی حەریق ناسراوە بەناوبانگە :

چاوەکەم دوێنێ لە گولشەنی گول بە عیشوە خۆی نواند
تاکە نەنەك گیر بم بە مەرگی تۆ قەسەم هیچ نەمدواند

چا / وە / کەم / دوێ   – ب – –   فاعلاتن
نێ / لە / گول / شەن   – ب – –   فاعلاتن
گول / بە / عیش / وە   – ب – ب   فاعلاتُ
خۆی / ن / وانـد   – ب –   فاعلن
نـەك / ن / نەك / گیر /   فاعلاتن
بـم / بـە / مـەر / گی   فاعلاتن
تـۆ / قـە / سەم / هیچ   فاعلاتن
نـەم / د / وانـد   فـاعـلن

ئەم کێشە تا سەردەمی تازەش پەسەندکراوی شاعیران بووە ، پیرەمێرد ، زێوەر ، حەمدی ، بێکەس ، قانع ، هەردی ، دلزارو هی دی هەلبەستیان لەسەر داناوە •

٢ – رەمەل شەشیی مەحذووف :

ئەم کێشە برتییە لە :

فاعلاتن فاعلاتن فاعلن / ٢

هەروەکو سالمی صاحیبقران دەڵێ :

الوداع ئەی مولکی بابان الوداع
الوداع ئەی ئەهلی ئیمان الوداع
رووبەرووی مەشرق دەچم بۆ مولکی رەی
الوداع ئەی قیلەیی جان الوداع

« پیرەمێرد »یش لە هەلبەستێکدا دەڵێ :

رۆژی تازەی سالی تازەی ئێـە هات
رۆژهەلات رۆژی هەلات ، سەرما هەلات

پای بەهار هات ، خاکی زیندوو کردەوە
بزیە نێرگز چاوی مەستی کردەوە .

دوا پێی ئەم دێڕانە بریتییەلە (ئێمە هات ، ما هەلات ، کـردەوە) واتـا
ـ ب ـ فاعلن .

٤ ـ رەمەلی هەشتیی مەحذوفی مەخبوون :

بە (خەبن) بڕگەی یەکەمی درێژی فاعلاتن ـ ب ـ ـ دەبێ بە کورت
ئەوسا پێیەکە دەبێ بە دوو کورتو دوو درێژ ، واتا (فَعِلاتن) ب ب ـ ـ
ئەوجا سێ (فعلاتن) لەگەڵ تەفعیلەیەکی مەحـذوف لیو دێڕ پێکدێتن .
حەذ فیش گەلێك جۆرەو زۆر ناوی هەیە بەلام گرنگ ئەوەیە بزانین یان
بڕگەیەك یان دوو بڕگەی لێ کەمدەکرێتەوە سا بە هەر ناونك بێت .

(ســالم) دەڵێ :

بە حەقیقەت صەنەما دیدەتـە ئوسـتادی هونـەر
بۆ نگینی جگەر ئەلماسە موژەت گاهی نەظەر

به / حه / قی / قه‌ت ب ب / ـ ـ فعلاتن
صه / نه / ما / دی ب ب / ـ ـ فعلاتن
ده / ته / ئوس / تا ب ب / ـ ـ فعلاتن
دی / هو / نەر ب ب ـ فعلات (فَعِلُن)

هەروەکو ئەم دێڕەی سالم ، حاجی قادری کۆیی‌یش لەم دێڕەدا تەفعیلەی
دووەم نیوە دێڕی بە فاعلاتن دەست پێکردووە :

جەبەرووتی کە شکا دڵ لە حضوری مەلەکووت
هاتە ئەم عالەمی ناسوتە غەریبێکی نەسووت

١ ـ جه / به / روو / تی ب ب ـ ـ فعلاتن
٢ ـ ها / ته / ئەم / عا ـ ب ـ ـ فاعلاتن

شێخ‌ڕەزا دەڵێ :

ئەو بە هەیبەت کەلەشێرە کە بە هەلمەت شێرە
کەرەمت کردووە پێستوومە دەسا بێنێرە

لە شیکردنەوەی ئەم دێرە هەلبەستەدا تووشی تەفعیلەیەکی دووبڕگەیی دەبین لە کۆتایی هەر نیوە دێرێکدا کە (أصلم)ی پێ‌دەڵێن و بە جۆرە :

ـ ب ـ ـ / ب ب ـ ب / ب ب ـ ـ / ـ ب
فاعلاتن / فعلاتُ / فعلاتن / فعلُ
ب ب ـ ـ / ب ب ـ ـ / ب ب ـ ـ / ـ ب
فعلاتن / فعلاتن / فعلاتن / فعلُ

(زێوەر)یش جۆرێکی تری گوتوە :

کوێیە تاسەر / لە فەضای دەر / دو غەمایێ / مایێ
ئەوە هەر کور / دە کە چاوی / لە هەوا بێ / ما بێ
فعلاتن / فعلاتن / فعلاتن / فـاعل
ئەمەش (مشعث مجحوف)ی پێ‌دەڵێن .

دەربارەی کێشی (مخبون) مامۆستای عەرووززان «خاڵقری» دەڵێ ئەم کێشەو کێشی ڕەمەل تەواو لە یەك ڕەگەز نین و هیچ شتێك کۆیان ناکاتەوە . ئەم دوو بڕیە زۆر لەیەك دوورن و هەر یەکە شێوەو دەزگاو ئاهەنگێکە :

ب ب ـ ـ / چوار جار
ـ ب ـ ـ چوار جار

وە / هەق نەبوو لە زانستی عەرووزدا بە یەك بەسەر بژمێردرێن .

جۆرێکی تری ئەم کێشە ئەوەیە پێی یەکەمی هەموو نیوە دێرەکان بە تەواوی بێن واتا بە (فاعلاتن) ـ ب ـ ـ و دووەم و سێیەمیش بە

(خبن) پێن واتا ب ب - - و پێی چوارەمین تەنیا دوو یان سێ بڕگەی بێنێ، بەم شێوەیە :

- ب - - / ب ب - - / ب ب - - / - ب

نموونەیەکی ئەم کێشە هەڵبەستێکی احمد مختاری جافە ئەم چەند دێڕەی لێ هەڵدەبژێرین :

١ ـ سەیری ئەم بەختە ڕەش‌وو نەحسە چ ناهەموارە
یاری چەند ساڵەمە ئێستاکە لە من بێزارە

٢ ـ خۆم فیدای نەرگسی شەهلا ئەکەم ئێستا شەوو ڕۆژ
چونکە وەك دیدەی ئەو یاری منە بیمارە

٣ ـ هەر گریزانە لە من دەستی ڕەقیبی ئەگری
ئەی خودا دلبەری من بۆچی ئەوەند غەدّارە

(زار کرمانجی / ژ (٥) ساڵی ٢)

تێبینی : لە شیکردنەوەی نیوەی یەکەمی دێڕی دووەمدا دەبێ فوتابی وریای شێوەی تەواوی خوێندنەوەی هەڵبەستەکە بێت دەنا لەنگ دەردەچێت ، کەوا دەبێ بەم جۆرە بخوێندرێتەوەو شی‌بکرێتەوە :

خۆم/فی/دای/نەر/گ/س/شەه/لا
/ئە/کە/مێس/تا/شە/وو/ڕۆژ

- ب - - / ب ب - - / ب ب - - /ب - -

٥ ـ ڕەمەلی شەمشی مەخبوونی مەحذووف :

شاعیرێکی نەودیو دەڵێ :

١ ـ شەوە تاریکە کش‌و ماتە زەوی
کەوتە خەو کێوی ، کەوی ، دارودەوی

٢ ـ تووتەك‌و گزین‌و کوند وشیارن
رۆژ وچاپانە بە شەو پڕ کارن
٣ ـ شنەبای وردە گوڵاو ئەپژێنێ
پێی سپێراوە : گەڵا ڕاژێنێ

نیوە دێڕی یەکەم بریتی‌یە لە :

فعلاتن فعلاتن فعـلن

ب ب – – / ب ب – – / ب ب –

نیوە دێڕی دووەم بریتی‌یە لـە :

فاعلاتن / فعلاتن / فعِلن

– ب – – / ب ب – – / ب ب –

بەڵام تەفعیلەکانی دوا دێڕی دووەم‌و سێیەم (یارن ، کارن ، ژێنێ ، ژێنێ) (– – فعْلن)

لەم هەڵبەستەی (سالم)دا :

تا لەلای یارە غەرەمناکە دڵم

– ب – – / ب ب – – / ب ب –

جێی لە گوڵزارە بەبێ فەصلی بەهار

– ب – – / ب ب – – / – ب –

وەك کەسێکم لە جنوونی بازێی عەشق

– ب – – / ب ب – – / ب ب –

پێدەمر موفلیس‌و ڕیسوا لە قومار

– ب – – / ب ب – – / ب ب –

دەبینین (فاعلاتن) لەگەڵ (فعِلاتن) بە ڕێکی بەرودوا هاتووونو تەفعیلەی دوایش بە ڕێکەوت بەم جۆرەیە :

ب ب – فَعِلن
– ب – فاعلن
ب ب – فعلن
ب ب – فعلن

٦ ـ رەمەلی مەشکول :

مەشکول ئەوەیە فاعلاتن لە ڕێگەی (خبن)ەوە دەبێت بە (فَعِلاتن ب ب – –) دوایی بڕگـــەی دوایـــی بـــێ بە کـورت واتا فَعِلاتُ (ب ب – ب) •

لە کێشی هەشتـی مەشکولدا تەنیا چواریان دەبن بـە (فەعیلاتو) و لەگەڵ (فاعیلاتن) ڕیزدەبن :

عەبدوللا بەگی ئەدەب دەڵێ :

بە سـەحـەرگەهی بەهاران دەمی کاذیـەی بەیانی
چ مەیەك لە دەسـتی یاران ، چ هەزاران زیندەگانی
ب ب – ب / – ب – – / ب ب – ب / – ب – – –
ب ب – ب / – ب – – / ب ب – – / ب – – –

(نـالی) دەڵێ :

بَرِقَ البصر لەبەر بەرق تەلەئلولی لەئالی
خَسَــفَ القمر لە ئیشراق قیامەتی جەمالی
نیە دیدەیی چ مەردوم ، نیە مەردومی چ دیدە
لە فروغی خەددی فارغ ، لە خەیالی خالی خالی

ئەم کێشـە پڕ لە بزووتنەوەیە خەیاڵی بۆ لای کێشێکی تـری عـەرووزی دەبردم کە هەرگیز لە کوردیدا نموونەیم بەرچـاو نەکـەوتووە ئـەویش بەحری کامله کە لە دووبارە کردنەوەی (متفاعلن ب ب – ب –) پێك

دێت ، جا ئەگەر ئەم هەڵبەستەی ئاڵ بەم شێوەیە دابەش بکەین هەواى کێشەکە تێکئاچێتو هەر بە جۆش دەبێ :

ئێرە دیلەیی چەمەردوم
ب ب ـ ب ـ / ب ـ ـ
ئێرەمەردومی / چدیلە
متفاعلن / فعـولن

بەڵام لە دەستووری عەرووزدا دەشێت متفاعلن دوو بڕگەی لێ بقرتێو ببێ بە متفا ب ب ـ واتا (فتعلن) بەڵام ناشێت ببێ بە (فعولن ب ـ ـ) .. ئیتر هەر زمانەو سروشتی تایەتیی خۆی هەیە ، بۆیە هەڵبەستی کوردی بە کێشی (کامل) :
(متفاعلن متفاعلن متفاعلن) کەم هۆنراوەتەوە .

٤ ـ متقارب

ئەم کێشە لە عەرەبیدا وەکو کوردی هەشت تەفعیلەییەو دروستەکەی بەم جۆرەیە

فعولن فعولن فعولن فعولن / ٢

لە کوردیدا بەو چەند جۆرانە هاتووە :

١ ـ متقاربی تەواو :

کە کێشە بنەڕەتییەکەیەو زیاتر لەو غەزەلانەدا باوە کە بە ئاوازەوە دەگوترێن ، واتا هەڵبەستی گۆرانی گوتن . (حەریق) دەڵێ .

بە وەعدەی خیلافت گڵۆی سەرت شکاندم
بە چۆگانی زوڵفت دڵت لێ رفاندم

یەکێک لە هەڵبەستە گۆرانییەکانی (صافی) لەسەر ئەم کێشەیە.کە دەڵێ:

لە عەشقت / دوو چاوم / هەموودەم / بەگریان
لە تاوت / هەتاوم / هەمو بوور / تەبریـان
فعولن / فعولن / فعولن / فعولن
هەر لەم هەلبەستەدا (صافی) دەلێ :
بە ئەبروت کوژاوم ، دلم پڕ زوخاوە
برینی دەروونم دووبارە کولاوە
لە داستی زولفت چ نوورێك هەیانە
لە ئاخیری شەودا سفیدەی بەیانە
ئەوەی تێبینی دەکرێ ئەوەیە دوا تەفعیلەی ئەم چەند دێرە لە شیکردنەوەدا لە جیاتی فعولن ، فعولْ دەردەچێت ، ئەگەرچی دەستوور رێ‌دەدا بڕگەی دوایی دێڕی قافیەدار ئەگەر کورت بێ درێژبکرێت ، بەڵام گۆڕینی فعولن (ب – –) بە فعولْ ب – ب دروستەو پێی دەگوترێ (قبض) •
نموونەیەکی دی ئەم کێشە ئەوەیە کە (ئەدەب) دەلێ :
بەهاران چ مەحزوون دەنالێنێ بولبول
هەتاکەی لە عیشقت بنالێنم ئەی گول
لەم جۆرە کێشەش‌دا لە کوردی‌دا دەشێ بڕگەیەك لەناوەندا (رەنگە بۆ پێی دووەم بێت) بە فعولْ بخوێنرێتەوە ، هەر بەم جۆرە (ئەدەب) دەلێ :
بە باڵا بلندو بە قەد شووش‌و بارێك
جەماڵ رووناکە شەوی هەوری تارێك
شیکردنەوەی بەم جۆرەیە :
فعولن / فعولن / فعولن / فعولن
فعولن / فعولْ / فعولن / فعولن
هەروەکو ئەمەش لە هەلبەستی عەرەبیش‌دا رەوایە ، بەڵام لە هەلبەستی فارسی‌دا بە هیچ جۆرێك ئەمە نایێنرێ[1]•

1 – د • برویزخانلری / اوزان الشعر الفارسی / چاپی میصر ل ٧٤

٢ ــ موتەقاریبی مەقصوور :

دوا تەفعیلەی ئەم کێشە بڕگەیەکی لێ فڕێدەدرێ دەبێ بە (ب ــ فعول) و شانامەی فیردەوسی بــەم کێشە هۆنراوەتەوەو لــە کوردیدا ئەحمەدی خانی دەستنیشانی کردووەو پارچەیەکی لــە نەوبــەهــار پێ هۆنیوەتەوە ، کە دەڵێ :

معـلم بلا دل وەکی بەر بتن
دلێتن کو شاگردی دلبەر بتن
فعولن فعولن فعولن فعول

حاجی قادری کۆیی دەڵێ :

تەمام بوو لە دنیاو عوقبا بخۆم
ئەمم چوو لەدەستو ئەوم بۆ نەمات
هەموو خزمی خۆمن دەزانم دەڵێن
لە بێ حورمەتیــان بوو (حاجی) هەلات

وەکو سەیردەکەین ئەم دێڕانە بە فعول دواییان دێت ، جۆرێکی تری کێشی موتەقاریب (مەحزووفە)[٢] لەبەر ئەوەی ئەمیش بڕتیەبە لە لابردنی بڕگەی دوایی تەفعیلەی فعولن ، ئیتر جیاوازیەکی ئــەوتۆ لەنێــوان مەحذوفو مقصوردا نیەو هەردوو جۆر تێکەڵ بە یەك دەکرێت ، لەم جۆرە (مەحوی) دەڵێ :

تەرەبکەن شـرکر زۆری هێناوە غەم
توقـّع زوالاً إذا قیل َ تم
بەس ئەمرۆ بڵێ من ســەی وادەکەم
هەموو (وادەکەم)ە ســەی وا نەدەم
زمانت کە بیرێ قــەت دێ بە کار
قەلەم دادەدەم ، پەندی خۆ دادە دەم ،

---

٢ ــ د. ابراهیم انیس / موسیقی الشعر .

٥ـ مضـــارع

لە بنەڕەتدا ئەم بەحرە بەم جۆرە هاتووە :

مفاعیلن فاعلاتن مفاعیلن

ب - - - / - ب - - / ب - - -

بەڵام تا ئێستا لە عەرەبی بەیتێك نەدۆزراوەتەوە لەسەر دەقی ئەم کێشە گوترابێت ، بەڵکو پارچەیەکی ئەم کێشە بەکارهێنراوە کە ئەمەیە :

مفاعیلن فاعلاتن // مفاعیلن فاعلاتن

تەنانەت بەم شێوەیەش هەر پەسند نەکراوە ، بەڵکو بەهۆی زحافی قبض‌و کفـو عیللەتی حەذفـو خرابەوە (مفاعیلن) زۆر شێوەی گۆڕیوە . بەڵام بەناوبانگترین شێوەی ئەم کێشە ئەوەیە :

مفاعیل فاعلات

ب - - ب / - ب - ب / ٢

لەگەڵ ئەوەشدا عەرووز ناسانی عەرەب بە بەحرێکی سەربەخۆی ناوبرێن‌و نموونەشی لە شیعری عەرەبیدا ئێجگار کەمە[1] بەڵام لە شیعری کوردیدا ئەم بەحرەی مضارعە کەم‌و زۆر خۆی دەنوێنێ ، نالی ، مەحوی، حاجی‌قادری کۆیی ، کوردی ، شێخ‌رەزا ، ئەحمەد ، زێوەر ، پیرە مێرد ، گۆرانو هی دی بەم کێشە هەڵبەستیان داناوەو لەناو زۆر بەحری بەناونگدا ئەمیان هەڵبژاردووە .

بەلوونە (نالی) لە ١٢٠ هەڵبەستدا ژمارەی ئەو هەڵبەستانەی بەم کێشەی گوتووە لە ژمارەی هەڵبەستی کێشی (رەجەز) زیاترە .

(١) ئەوبەهار ـ سادق بهاءالدین ، ل ٦٠.
لەوێ برگەی (و)زیادەیە ، لە بەراوێزدا (١) جێ راستتر بوو (نسخەی ل). چونکە ئەوەی سەیدا سادق نووسیویەتی هەڵەیە کە بەم جۆرەیە : (گەر تە بلێتن تو بی) .

مامۆستا ئەحمەدی خانی دەستلێشانی جۆرێکی لەم کێشە کردووە بەناوی (مضارعی) ئەخرەب :

مفعول فاعلاتن : مفعول فاعلاتن

- - ب / - ب - - / - - ب / - ب - -

بۆ یەکەم جاریش شێخ نووری شێخ صالح ئەم بەیتەی (نالی) بەم جۆرە کێشاوە : (٢)

قوربانی تۆزی ڕێگە تم ئەی بادی خۆش مرور

ئەی پەیکی شارەزا بە هەموو شاری شارەزوور

مفعولُ / فاعلاتُ / مفاعیلُ / فاعلات .

١ ـ مضارعی مکفوفی ئەخرەبی محذوفی هەشتیی :

(مکفوف) کەوا مفاعیلن (ب - - -) بووە بە مفاعیلُ(ب - - ب)

(ئەخرەب) کەوا مفاعیلن (ب - - -) بووە بە (- - ب مفعولُ

(محزوف) کەوا فاعلاتن (- ب - -) بووە بە فاعلات یان

فاعلن(- ب -)

(نالی) دەڵێ :

ئەی ساکینی ریاضی مەدینەی مونەووەرە

لوتفێ بکە بفەرموو : مەدینەی منەو وەرە

عەرشی بەرین کە دائیرەیە ، رەوضە مەرکەزە

فەرشی زەمین کە عەرصەیە ، طیبە مجەوهەرە

شیکردنەوەکەی بەم جۆرەیە :

ئەی ساکی / نی ریاضی / مەدینەی مە / نەووەرە

- - ب / - ب - - / ب - - / - ب -

لوتفێ / کەبفەرموو / مەدینەمە / نەووەرە

- ب / - ب ب - - / ب - - ب / - ب -

مفعول / فاعلاتن / مفاعيلُ / فاعلن

مفعول / فعلاتن / مفاعيلُ / فاعلن

(حەریق) دەڵێ :

ماهی تەمامە ماهی تەمامم نەدیوە من

ئیشی تەمامە حەیفی کە جێگەم نەدیوە من

بۆ ڕۆژی عارضی وەکو ڕۆژت گوڵی کەوەم

شەمسی جەمال لە تەلعەتی تۆم قەت نەدیوە من .

ئەم کێشەش وە نەبێ هەر شاعیرانی سەدەی پێشوو هەڵبەستیان لەسەر دانابێ بەڵکو شاعیرانی ئەم چەرخەشمان هەروەها هەڵبەستیان لەسەر داناوە.

گۆران دەڵێ :

ئەی چاو / چەشنی بازی / قەفەس هەڵوە / رێ پەرێ

- - ب / - ب - ب / ب - - ب / - ب -

مفعولُ / فاعلاتُ / مفاعیلُ / فاعلن .

بەڵام دەبێ بێ (ئەی چاو) بە (ئەی چاوو) بخوێنینەوە واتا لەبەر خاتری ئیستی کاتی بانگکردن چاو بکەین بە دوو برگە (چا + وو) ئەمەش لە فۆنەتیکدا کارێکی گونجاوە .[3]

لە هەڵبەستێکی تردا دەڵێ :

هەرچەن بە / بەر مەلال / فرەم / تەنگە / قافیە

بەڵ عومری خەم هەناسەیەکی ساردی کافیە .

۲ ــ مضارعی هەشتیی ئەخرەب :

ئەم کێشە وەکو گوترا (خانی) لە نەوبەهار دەستپێشانی کردووە کە برتیە لە :

مفعولُ / فاعلاتن / مفعولُ / فاعلاتن

- - ب / - ب - - / - - ب / - ب - -

حاجی قـادری کۆیی دەڵێ :

ئەی بێ نەظیرو هەمتا هەر تۆی کە بەر قەراری

بێ دارو بێ دیاری ، بێ ماڵو پایەداری

شیکردنەوەی بەم جۆرەیە :

ئەی بێ نە / ظیروهەمتا / هەرتۆی‌کە / بەرقەراری

- - ب / - ب - - / - - ب / - ب - - ...

لـە هەڵبەستی کوردی‌دا زۆر جـار (فاعلاتن) دەبێ بە (فاعلات) واتا نووشی (کف) دەبێت ، واتا دوا بڕگەی درێژی دەبێ بە کورت . بەڵام بەو بێیە کەوا بڕگەی دوایی تەفعیلەی دووەم بەشێکە لە چوار بەشی بەیتەکەو زۆر جار قافیەدارن ، لە کاتی خوێندنەوەدا لەنگەری پشوودانی دەکەوێتە سەر ، بۆیە سروشتییە کە درێژبکرێتەوە .

لەم جۆرەش (نالی) دەڵێ :

سەر بەردەبازی ڕێتە / تەن تەختەبەندی جێتە

دڵ مەیلی خاکی پێتە / رووح ماڵی خۆتە پێیە

مفعولُ / فاعلاتُ / مفعولُ / فاعلاتُ

- - ب / - ب - ب / - - ب / - ب - ب

. هەروەها تاهیربەگ دەڵێ :

فەسڵی خەزانی هیجرە ، رەسمی زەمانی دوونە

دەردی فیراقی یاران تەقدیری کافـو نوونە

٦- بسيط

لەعەرەبی‌دا ئەم کێشە بریتییە لە :

مستفعلن فاعلن مستفعلن / فاعلن (٢)

پارچەکەشی کە باوە بریتییە لە :

مستفعلن فاعلن مستفعلن (٢)

لە کوردی‌دا بە چەند شێوەیەك بەکارهاتووە . بەلام وا بزانم لە سنوورێکی کەم‌دا .

١ - بسيط مطوي مجزوء :

عبداللەبەگی (ئەدەب) دەڵێ :

قورسی قەمەر لەو روخی ئەنوەر شکا
سەروی سەهی لەو قەدی دلبەر شکا
عەسکەری زەنگیت بە دوو غەمزە شکاند
وەك لە خەجالەت مەهی ئەنوەر شکا

شیکردنەوەی پێیەکانی بەم جۆرەیە :

قورسی‌قەمەر / لەوروخی‌ی / ئەنوەرشکا
- ب ب - / - ب - / - - ب -
سەروی‌سەهی / لەوقەدیی / دلبەرشکا
- ب ب - / - ب - / - - ب -
عەسکەری‌زەن / گیت‌بەدوو / غەمزەشکانە
وەك‌لەخەجا / لەت‌مەهی / ئەنوەرشکا
- ب ب - / - ب - / - - ب -

وەکو سەیرەکەین هەندێ جار تخفیلەی (مستفعلن) تووشی (طی) دەبێت، کەوا بڕگەی دووەمی درێژی دەبێ بە کـورت واتا دەبێ بە (مفتعلن) (- ب ب -) .

مفتعلن فاعلن مستفعلن

- ب ب - / - ب - / - - ب -

لەراستیدا ئەم لەتەکێشە لە (سریع)ەوە نزیکە ، بە تایبەتی لە خوێندنەوەی پێی دووەمدا دەبێ (فاعلن - ب -) بە تەواوی دەربڕین دەنا ئەگەر بڕگەی سێیەمی کورت خوێندرایەوە ئەوسا تێکەڵ بە (سریع) دەبێت .

۲ - بسیطی مطوی هەشتی :

ئەمەش ئەو کێشەیە کە مامۆستا ئەحمەدی خانی لە نەوبەهاردا پارچەیەکی فەرهەنگۆکەکەی پێ هۆنیوەتەوە :

گەر تە دڤێتن بپی میرو سەرو موعتەبەر

- ب ب - / - ب - / - ب ب - / - ب -

کێنەبو خیلافێ مە بێژ گەر تە بکەی کەر بە کەر

- ب ب - / - ب - / - ب ب - / - ب -

مفتعلن / فاعلن / مفتعلن / فاعلن

ئەمە لە عەرەبیدا بە کێشە نوێیەکانی (بسیط) داندراوەو (نیوە دێڕێکی کوردی بە قەد دێڕێکی عەرەبییە) بـە نـموونـە هەڵبەستی لەسەر دانراوە وەکو دەڵێ :

طال عليها القدم فهي وجودٌ عدم

مامۆستا (صفوت) قەصیدەی بوردەی بە هۆنراوەی بە هەمان کێشی خۆی لە عەرەبییەوە کردووە بە کوردی ، کە عەرەبییەکەی ئەمەیە :

امن تذكر جيرانٍ بـذي سـلم

مزجت دمعاً جرى من مقلتي بدم

ب - ب - / ب ب - / - - ب - / ب ب -
مفاعلن / فعِلن / مستفعلن / فعِلن

کەوا (فاعلن - ب -) لە رێگەی (خبن)ەوە دەبێ بە فعِلن (ب ب -) .

سەروەت نووسیویە :

لە یادی هەمسایەکەی دانیشتووی ئیسەلەم
فرمێسکت کرد تێکەڵی خوێنی کە ئەڕوا لە چەم
ب - ب - / - ب - / - - ب - / - ب -

(تێبینی : تەقطیعەی یەکەمی نیوە دێڕی دووەم (فرمێسکت کرد) لە سەر شێوەی ئاخاوتنی سلێمانی تێی فرمێسکت ئاخوێندرێتەوە بۆیە (ک)و بزوێنێکی کورت دەبێتەوە)

یا بایە بوو هاتبوو لەلای مەدینەی رەسوول
یا بەرقی روون بوو لە تاریکی لە شاخی ئیزەم
- - ب - / - ب - / ب - ب - / - ب -
- - ب - / - ب - / ب ب - / - ب -

لە قەسیدەکەدا (مفاعلن) جاروبار لەگەڵ مستفعلن جێ دەگۆڕن .
(نالی) لەسەر ئەم کێشە هەڵبەستێکی هەیە ئەمە چەند دێڕێکی ئەوە:

دیدە نیگەهبانی یار ، تیپی سرشکم هەزار
نالەیی دڵ نەی‌سووار ، ئاهە عەلەمداری من
ئەی تەلەفی گفتوگۆ ، جامیعی کیفیەو درۆ
واعیظیە ئیشی تۆ ، عاشقیە کاری من
مەشرەبی نالیگەلێ ئابی‌یو ترشە بەڵێ
سوعتەریفەو خۆی دەڵێ : چا نیە ئەتواری من .

٧ـ خفیف

لە بنەڕەتدا کێشی ئەم بەحرە بریتییە لە :

فاعلاتن مستفعلن فاعلاتن

فاعلاتن تووشی (خبن)دەبێ و دەبێتە فَعِلاتن (ب ب ـ ـ) هەروەها تووشی (حذف) دەبێ کەوا بڕگەیەك یان دوو بڕگەی لێ دەکەوێ‌و دەبێ بە فَعِلُن (ب ب ـ) یان (ـ ـ) فِعْلُن یان فعولن (ب ـ ـ) ئەمەش لە دوا تفعیلەدا دەبێ .

هەرچی (مستفعلن)ە ئەوا تووشی (خبن) دەبێ و دەبێتە مفاعلن ب ـ ب ـ . نموونەی ئەم بەحرە لەکوردیدا ئەمەیە :

خفیفی مخبونو محذوف :

شێخ‌رەزا دەڵێ :

موتەلەووین مەزاجی گۆناوگوون

موتەصەڕیف کە دیدە بووقەلەموون

موتەلەوون / مەزاجی‌گۆ / ناوگوون

ب ب ـ ـ / ب ـ ب ـ / ـ ـ

ب ب ـ ـ / ب ـ ب ـ / ب ب ـ

فَعِلاتن / مَفاعلن / فِعْلُن

فعلاتن / مفاعلن / فَعِلُن* .

هەروەها (گۆران) دەڵێ :

محەلیەت : گوڵی بەهاری حەیات

محەنیەت : هەوایی نەشئو نوما

محەلیەت : وەسیلەیی ئیحیا

بۆ هەموو میللەتو عومرومی ولات

وەکو سەیردەکەین سێ دێڕی پێشەوە بە (فعـــلاتن) دەستی پێ‌کـراوە . کۆتاییەکانیشیان دێڕی سێیەم بە (فعلن - -)و ئەوانی تر بە (فعلن) ب ب - دوایی‌هاتووە :

مەدەنیەت / گولی بەھا / ری حەیات
ب ب - - / ب - ب - / ب ب -
فعلاتن / مفاعلن / فَعِلُن
مەدەنیەت / وەسیلەیی / ئیحیا
ب ب - - / ب - ب - / - -
فعلاتن / مفاعلن / فعـلن .

حاجی قادری کۆیی دەڵێ :

شەھـــواری بەلاغەتی کوردان
یەککەتازی فەصاحەتی بابان

کە لەشیکردنەوەی‌دا دەبینین (فاعلاتن)ی یەکەم تەواوە و تووشی (خەبن) نەهاتووە ، تەنیا مـــتفعلن خەبنی بەسەردا هاتووەو (فـاعلاتن)ی پێی دوایی بووە بە (فِعْلن - -) .

- ب - - / ب - ب - / - -
فاعلاتن / مفاعلن / فـعلن

هەر بەم جۆرەش شێخ رەزا لەم هەڵبەستەدا گوتوویەتی :

١ - مەضەخو درزو ئاودزی هەرچەند
دەی‌گرم ، دەی‌کوتم بە دەستو بەپێ
٢ - شەو کە دیم دەمدەکاتەوە وەکو هار
وا دەزانم سەگەو بەمن ئەحەپێ

٣ ـ سەرو ریشم لە تۆزو قوڵو گەچا
وەك پەلاسێکە پڕ لە ڕشکەو سپێ •

پێی سەرەتای دێڕی سێیەم ئەڵێن کە (فعلاتن ب ب ـ ـ)ە دەتا ئەوانی تر هەموو بە (فاعلاتن) دەستپێدەکەن • پێی کۆتاییشیان بەم جۆرەیە :

هەرچەند (ـ ـ) تێو بەیێ (ب ب ـ) ـ وەکو هار (ب ب ـ) ئەمەیێ (ب ب ـ) ، ڵوگەچا (ب ب ـ) ك و سپێ (ب ب ـ) •

کــەوا فعلن ب ب ـ کورتکراوەی (فعلاتن)ەو بڕگەی درێــژی لێ قرتێنراوە • دەبێ تێبینی ئەوەش بکەین کە (فعلن ـ ـ)یش هەر وەهایە چونکە بڕگەی یەکەمی دوو هەندی بڕگەی کورتە •

شاعیری بەرز حاجی قادری کۆیی لە شاعیرانی دی زیاتر ئەم کێشەی هەلبژاردووە بەتایبەتی لە هەلبەستە جووت پاشبەندەکاندا، ئەم هەلبژاردنەشی لە دووربینیو شارەزایی یەوە بووە ، چونکە ئەم هەلبەستە درێژانە زیاتر بەم کێشە کورتە کــە دە تا یازدە بڕگەیین چاکتر هەلدەستنو ئەمەیان لــەچاو کێشەکانی تردا لــە کێشی خۆمالی نزیکترەو ئاگاداری ئەوەش بــووە کــە شاعیرانی ئێران زۆربەی چیرۆکەکانیان بەم کێشە هۆنیوەتەوە بە وێنە داستانی (هەفت پەیکەر) کە لە ناو خوێندەوارانی ئەوسادا بەناوبانگ بووە •

لەوانەشە خوێندەواری ئەمڕۆمان بە هەڵە ئەم کێشە بە کێشی دە بڕگەیی کوردی بپێون • بە تایبەتی کە (حاجی)ی مامۆستا (دوعا) بۆ کوردستان دەکاتو دەڵێ :

١ ـ بێ تەوایانی مولکی کوردستان
هەر لە گاوانی تا دەگاتە شوان

٢ ـ لە خەوی جەهلو مەستیو غەفلەت
بەخەبەر بێن بە نەغمەیی رەحمەت

٣ ـ پاکی دەرچێ لە کاری ، بە مەحەل
ڕۆژی ڕافرێنی بۆ دەری ئەسفەل
٤ ـ حاجی‌یە شیرەکانی وەك کاوە
ڕۆژێ دەبێتی درەفشی هەڵداوە .
دەبێ ئەوەش دەست‌نیشان بکەین کە شێخ نوری شێخ صالح بەبێ ناوهێنانی ئەم بەحرە تەفعیلەکانی ئەم دێڕەی نووسیوە :
مژدەیە بێتە ئەی نسیم سحر
لە چمنزاری چەرەیی دلبەر
فاعلاتن / مفاعلن / فعلن

٨ـ سەریع

ئەم کێشە لە بنەڕەتدا بریتیە لە :
مستفعلن مستفعلن فاعلن
ـ ـ ب ـ / ـ ـ ب ـ / ـ ب ـ
سەیدا ئەحمەدی خانی ئەم کێشەی دەست‌نیشان کردووە و پارچەیەکی فەرهەنگۆکەی لەسەر هۆنیوەتەوە ، دێڕی یەکەمی بەم جۆرەیە :
ئەرچی کەس عیلمەکی قەنج خوەندیە
دەولەتە گەر وی بە ئەصل زانیە
ئەم هەلبەستەی حاجی قادری کۆیی هەر لەسەر کێشی (سریع)ە کە مستفعلن (ـ ـ ب ـ) تووشی (طی) بووە کەوا بڕگەی درێژی دووەمی کورت‌بووەو بووەتە (ـ ب ب ـ) مفتعلن .
١ ـ من لە غەمت ڕەنگەیەکم کەوتە بەر
خوانی بەهەشتو سەفەری هەشت خوان

٢ - بێژەنی چاهی زەقەنی تۆ بوو دڵ
راهی نەجاتی فەلەکو پەیسان
٣ - فیرقەتی تۆ لەشکری ئێرالیرە
سەبری منیش لەشکری تۆرانیان

شیکردنەوەی دێڕی یەکەم بەم جۆرەیە :

من لە غەمت / ڕەنگەیەکم / کەوتەبەر
- ب ب - / - ب ب - / - ب -
مفتعلن / مفتعلن / فاعلن
خوانی‌ڕەممەت / تووسەفەری / هەشت‌خوان
- ب ب - / - ب ب - / - ب -
مفتعلن / مفتعلن / فاعلن .

وەکو سەیردەکەین پێیەکان لە (مستفعلن)ەوە بوونەتە مفتعلن . هەرچی دێڕەکانی ترە ، هەندێ جار وا پێدەچێ مستفعلن بوویێتە فاعلاتن - ب - - . بەڵام بۆئەوەی لە بازنەی ئەم کێشە دەرنەچین دەبێ دەنگی (ی) لەو بڕگانەدا کە (ی) یان تێدا بڕگەی سێیەمە لە خوێندنەوەدا درێژیان نەکەینەوەو کورج دەریان بڕین وەکو :

١ - بێژەنی چا - یێ / ژە / نی / چا - ب ب -
٢ - لەشکری ئێ - لەش / گ / ر / ئێ - ب ب -
٣ - لەشکری‌توو - لەش / ك / ر / توو - ب ب -

نموونەیەکی تری ئەم کێشە هەڵبەستێکی (وەفایی)یە کە هەر لەسەر کێشی (مطوي)یە ، ئەم دوو دێڕەی لێ‌هەڵدەبژێرین :

١ - جانی عەزیزم بە سەری زوڵفی خاو
یوسفی دڵ چی‌دەی لە زیندان مەکە

٢ ـ حالی وەفایی گوڵە با تێك نەچێ
سونبولی زولیفە پەرێشان مەکە •
هەروەها (زێوەر) دەڵێ :
ئەی عەلەمی خاسی عیراقی عەزیز
لەنجەیی تۆ جیلوەیی تۆیە تەمیز
تۆی شەرەفی میللەت و کوردووی عیراق
نەصرەتی حەق یارتە (بالاتفاق)

٩ـ مجتث

کێشی مجتەث لەم پێیانە پێکدێت :
مستفعلن فاعلاتن (٢)
– – ب – / – ب – –
مستفعلن تووشی (خبن) دەبێت و دەبێ بە (مفاعلن) ب – ب –
(فاعلاتن)یش ئەم گۆڕانانەی بەسەردێت :[1]

١ ـ فعلاتن   ب ب – – (خبن)
٢ ـ فعلاتْ   ب ب – ب (خبن و قصر)
٣ ـ فعلن   – –   (اصلم)
٤ ـ فَعِلن   ب ب –   (مخبون محزوف)
٥ ـ مفعولن   – – –   (مشعث)

ئەم کێشە لە کوردیدا لە جیاتی چوار ، هەشت تەفعیلەی هەیەو هەمیشە (مستفعلن) لە شێوەی (مفاعلن)دا دەبینین ؛ شەپۆلێکی مۆسیقایی نەرمونیان و خۆشی هەیەو لە ئاوازی کێشی (طویل)ی عەرەبی دەچێت و زۆر شاعیری کورد بەکاریان هێناوە بە تایبەتی لای ئال ، حاجی

قادری کۆیی ، مەحوی ، رەمزی ، خـادم ، زێوەر و شێخ‌رەزا نـموونەیـــان دیتووە ۰

مەحوی دەڵێ :

دەمێ بە ویسعەتی کورسی کەرەم‌کە پێم کەوکەب
زوبانی پێوە رووای بەقەد هەموو کەوکەب

شیکردنەوەی :

دە مێ بە وی‌ـــ / عە تی کور سی / کە رەم کە پێم / کەو کەب
مفاعلن / فعلاتن / مفاعلن / فعلن
ب ـ ب ـ / ب ب ـ ـ / ب ـ ب ـ / ـ ـ

حاجی قادری کۆیی دەڵێ :

فەلەك بە تیرو کەمانی لە ئێـمە چۆتە کەمین
شکارەگاهی زەمینی لە چنگی کێوە دەچین

شیکردنەوەی :

فە لەك بە تی / رو کە ما نی / لە ئێـە چۆ تە کە مین
ب ـ ب ـ / ب ب ـ ـ / ب ـ ب ـ / ب ب ـ
مفاعلن / فَعِلاتن / مفاعلن / فَعِلن
شکارەگا / هی‌زەمینی / لەچنگی‌کێ / وە دە چین
ب ـ ب ـ / ب ب ـ ـ / ب ـ ب ـ / ب ب ـ
مفاعلن / فعلاتن / مفاعلن / فَعِلن

لە شیکردنەوەی ئەم دێڕەدا بۆمان دەرکەوت کە لەسەر کێشی مخبونی مەحذووف دەڕوات ۰

خـادم دەڵێ :

١ ـ بە چاوی حیرەتەوە دیم کە بلبلی مەحزوون
لە حەسرەتی گوڵی رەعنا بە ناڵەوو هاوار

٢ ـ گوتم به بلبلی بێچاره بۆ به گریانی ؟
منم شەریکی غەمو دەردی تۆ به نالەی زار .

لەم دوو دێڕەدا پێیەکانی دوایی (مەجزووف ، هاوار ، یانی ، لەیزار) هەر یەکە لە دوو بڕگەی درێژ پێکهاتووە (ـ ـ فعلن) .

بەڵام لەم هەڵبەستەی (زنومر)دا تەفعیلەی (ب ب ـ ـ ـ ـ ب ـ ـ ب . ب ـ) دواییان بەم دوو دێڕەهێناوە :

١ ـ تەپیەتم کە هەڵەنگوتووە لە وەزعی زەمان
خەیاڵی شیعرو غەزەل لێم پەڕیوەتە سەربان

٢ ـ کە سەیری حاڵەتی میللەت ئەکەم پەرێشانە
منیش لە بەحری غەما ئەبمە ماسیی مەلەوان

پێیەکانی دواوە یەك لە دوای یەك وەهان :

عی زه مان ب ب ـ فَعِلُن
سەر بان ـ ـ فِعْلُن
شا نه ـ ب فِعْلُ
لـه وان ب ـ فَعِل

ئەم دیاردەیەش وا دیارە لە هەڵبەستی گەلانی دراوسێشدا هەیە ،بە خراپی نازانم ئەم هەڵبەستەی (شێخ رەزا) بکەین بە نموونە کە بە چوار زمان : تورکی ، فارسی ، عەرەبیو کـــوردی داناوە . ئـــەوجا تەفعیلەکـانیان بەراوردبکەین .

١ ـ گزر دوائر اقلامی أرقەسندە دوات
مدار أهل قلمدر مدیر تحریرات

٢ ـ نگشتست کە حذرکن ز تیغ ناطقە ام
فانە ناطقتي آفـة من الأفـات .

٣ ـ لەبەر عەباکە جەبەم کردی ئەی فەقیری خودا ،
ئەوا عەباکەتە (دەستم) بە (لنگی) خۆتەو عەبات
مامۆستا گۆران لە هەڵبەستی جیلوەی شاتۆدا دەڵێ :
لە جەر گی پەر دە وە تک تک دڵۆپی عوود ئەڕوا
تەرەب دەعاتە خرۆش تالی سـرور ئەیژا ،
ب ـ ب ـ / فعلاتن / ب ـ ب ـ / ـ ـ
ب ب ـ ـ
(٢) نموونەی مەخبوونی تەواوی ئەم کێشە لە هەڵبەستێکی تێکەڵ ئیشی
(وەفایی)دا دەبینین کە دەڵێ :
ئەرێ حەبیبی رەوانم طەبیبی دەردی جودایی
(چنین تو عهد شکن یار شوخ دیده چرایی ؟)
(بڕوانە دیوانی وەفایی ـ لێکۆڵینەوەی گەرمدانی
لاپەڕە ١٦٨ ، ١٦٩ / کۆڕی زانیاریی کورد)
ئە رێ حە بی / ب ر ە وانم / طە بی بی دێ / د ە ج ر ا یی
ب ـ ب ـ / ب ب ـ ـ / ب ـ ب ـ / ب ب ـ ـ
مفاعلن / فعلاتن / مفاعلن / فعلاتن
دێـرە فـارسـییەکـەش هەمان کێش‌وپێوانەی هەیە ، واچـەنـد
دێڕێکی ئەم هەڵبەستە لێرەدا دەخەینە پێش چاو :
بە چیهرە باغی گوڵاڵی ، بە خەندە زەوقی دڵانی
(مگر تو شاخ نبـاتی گـل بهشت خدایی ؟)
بە غەمزە کوشتـی چاوت عیلاجی دەردی نەخەرمەو
(بیا کە صد گلەدارم ز آهـوان خطایی)
دلت شکاوە . چ‌تەوما خیلافی عەهدی مەحەبەت
خدانکردە چە دیدی ز دوستی (وەفایی) ؟

١٠- طـویل

ئەم کێشە برتییە لـە :

فعولن مفاعیلن فعولن مفاعیلن (٢)

کێشێکە تایبەت بە هەڵبەستی عەرەبیو لە کوردیدا بێ نموونەیە ، ئەگەر هەیش بێت زۆر کـەمو دەگمەنە . (مفـاعیلن) دەشێت ببێ بـە مفـاعلنو فعـولـن .

(نالی) لەم هەڵبەستە کوردییە شێوە عەرەبییەدا بۆئەوەی زیـاتـر عەرەبایەتیی هەڵبەستەکە بەسەر خوێندەواردا تێپەڕ بکات هەڵبەستەکـەی بە کێشی (طویل) داڕشتووە ، ئەمەش بەشێکە لە زانایی‌و ڕوح‌سووکیی ئەم شاعیرە . دەڵێ :

١ - دەروونی لدار الشارەزوور و بردە
کەریـــک گریم الی آو سردە(١)
دە/روو/نی/ل/دا/وش/شا/رە/زوو
ری/دە/بر/د/هی

ب - - / مفاعیلن / فعـولُ / ب - ب -
فعـولن / ب - - - / - - ب / مفاعیلن
کە/فر/می/سی/کین/گەر/مین/ا/لا

١ - بڕوانە دیوانی نالی / مامۆستا عبدالکریم مـدرسو مامۆستا فاتـح / ل / ٤٠١ . بە ڕای مـن وەها بخوێندرێتەوە بۆ دروسـتیی کێشـەکـە باشترە لەوەی لە دیوانەکەدا نووسـراوە لەگەرنا نیوە دێری دووەم‌بڕگەیەک کەم‌دەکات ، ئەوسـا مەگەر بڕگەیەکەی بۆ زیادبکەین بەم شێوەیە :

کفتمیـــک گەرمی (من) الی آوی سـردە

ئەمەش ساغ‌کردنەوەی پێدەوێ .

ز/تا/وی/سەر/د/حی

ب – – / ب – – – – / ب – – / مفاعلن

فعـولن / مفاعیلن / فعـولن / ب – ب –

٢ ـ تری وردةً قوتاً و جوتاً و سابقاً[٢]

ب – – / ب – – – / ب – – / ب – ب –

فیا قوتی من جوتـه ثم فـرده

ب – – / ب – – – / ب ب – / ب – ب –

٣ ـ تری عینة الابدان من خالتو خولـه

ب – – / ب – – – / ب – – / ب – ب –

تری منخل الأوراق من توزو گرده

ب – – / ب – – – / ب – – / ب – ب –

ئەم تاكە دێڕەش كە هی مەلا حەسەنی دزلی‌یە هەر لەسەر ئەم كێشـەیـە وەعەرەبی‌ئامێزە[٣] .

تیرٌ إذا هەلوەستُ دەستی بچاككم

و قول هەتیو دولكانە بی تانە با ئەمرێ

ب – – / ب – – – / ب – – / ب – – –

فعولن / مفاعیلن / فعولن / مفاعیلن

ئەم چوارینە بە وشە كوردی‌یە و قالب عەرەبی‌یەی (قانم)یش هەر ئەسەر هەمان بەزەو هەمان كێشە :

---

٢ ـ لە چاپەكەی د. مارف خزنەداردا وردةً (وەردەلەن) نووسراوە ، ئەوە بەراستتر دەزانم لە نوسخەكەی مامۆستایانی مدرّس كە (وەردەهو ، وردة) نووسراوە .

٣ ـ محمد علي قەرەداغی / كەشكۆل كەلەپووری ئەدەبی كوردی / بەرگی سێیەم . ل ١٥٥

وگـوڕات گـوڕات بزورات نـارنـا
مـع ازمـر و مگرون و دول هنـارنـا
و آو کـآو ســارد سـرچنار بماوین
: داس و تـور و پاچ و مشـارنا

دیوانی قانع / ١٩٧٩ ـ لاپەڕە (٣١)

١١ـ منسـرح

ئەم کێشە لە بنەڕەتی عەرەبیدا وەهایە :

مستفعلن / مفعولاتُ/مستفعلن/ـ ـ ب ـ/ ـ ـ ـ ب / ـ ـ ب ـ

مستفعلن بۆی هەیە تووشی ئەم گۆڕانانە بێت و ببێ بە :

مفتعلن ـ ب ب ـ (مطـوی)
مفاعلن ب ـ ب ـ (مخبون)
مفعولن ـ ـ ـ (مقطوع)
فعلن ـ ـ (أخـذ)
فاعلن ـ ب ـ (مرفوع)

(مفعولاتُ)یش تووشی ئەم گۆڕانانە دەبێت :

مفاعیل (ب ـ ـ ب ، فعولن ب ـ ـ ، فاعلاتُ
ـ ب ـ ب ، فاعلن ـ ب ـ ، مفعولُ ـ ـ ب ، فاع ـ فع ـ

شێخ مارفی نۆدەیی پارچەیەکی لە فەرهەنگۆکی (ئەحمەدی) لەسەر کێشی منسرح هۆنیوەتەوە ، بەڵام لە ئەنجامی دانـە لەبەر نووسینەوەو دەستاودەستکردنی دەستخەتەکان هەندێك هـەڵەو نەنگی تووشی دێڕەکان هاتووە کە هەندێك جار لە کەلەمەی (منسـرح) دەردەچن و بە (سریع) دەکێشرێن • بەڵام بە شێوەیەکی گشتی جێی گومان نییە کە

لەسەر كێشی سەرحی شەشی مطوی مقطوع ، هەروەها مخبونی مكشوف هۆنراونەتەوە ، وا دێڕ دێڕ شیان دەكەینەوەو هەوڵدەدەین هەڵەكانی دەستووس چار بكەین .

١ – (آبِل) بزی كێوی نێرو (صوت) ە دەنگ
(توت) تووە (شیمة) خووە (لون)ە رەنگ .

٢ – (زوج) بود شوهرو (زوجة) ژنە
(طلح) قراداست بە كوردی گەنە

٣ – (مُنیة) وە (امنیة) چیە ئارەزوو
(خرز) درووتە (خیط) چەباشد دەزوو

٤ – چیست (جزر) گێزەرە (منصف) شەنە
(رك) رەقەیە (كوّة) چیە روزەنە

٥ – (دمع) چیە (مدمع و عبرە) فرمێسك
(عبرة) عەجەب ، چیست (شرارة) پزیسك

٦ – (ثدي) مەمك (حلمة) بلێ گۆی مەمك
(قبج) كەوە (قمر) چیە غەورتك

٧ – (بُرّ) گەنمە (دخنه) بلێ هەرزلە
(بِرّ) چیە ئیحسانە (سوار) بازنە .

شیكردنەوەی دێڕەكان :

(١) – – ب – / – ب – ب / – ب –
– ب ب – / ب – ب – / ب –

(٢) – ب ب – / – ب – / – ب ب –
– ب ب – / – ب ب / – / – ب –

(٣) – ب ب – / – ب – / ب – ب –
ب – ب – / ب – ب – / ب – .

(٤) - ب ب - / - ب ب - / - ب -
- ب ب - / - ب - ب / - ب -
(٥) ب - - ب / - ب - / / - - ب - - -
- ب ب - / - ب ب / - / ب - -
(٦) ب - ب - / - ب ب - / - ب -
ب - ب - / ب - - ب / ب - -
(٧) - ب ب ب - / - ب ب - / - ب -
- ب ب - / - ب ب - / - ب -

سەرنج دەدەین دێری دووەمو حەوتەم لەسەر کێشی (سریع)
دەڕواتو بریتیە لە :

مفتعلن مفتعلن فاعلن .

ئەوانی تریش زوربەیان لەسەرکێشی :

مفتعلن فاعلات فاعلن

یان (مفاعلن) لەجێی (مستفعلن)ی یەکەم و (فعولن) لەجێی (مستفعلن)ی سێیەم یێ دێت .

١٢ـ دووبەیتی

کێشی دووبەیتی لە جوغزی شازدە بەحرەکەی خەلیل بە دەرەو لەم دوادوایی یەلە عەرەبی‌دا بە (بەحری سلسە یان رباعی) ناسراوە و لە فارسیان وەرگرتووەو وایێ دەچێ کە ئەم کێشە لەگەڵ سەلیقەی زمانی عەرەبی نەگونجێت . شیکردنەوەی کێشەکە لە عەرەبی‌دا ئەوەیە :

فعلن متفاعلن فعولن فعِلن
- - / ب ب - ب - / ب - - / ب ب -

سوونەیەکی ئەم دوو بەیتەیە :

١ ـ تمسی لك زائراً وفي الهجر فدا
یا مؤنس وحدتي اذا اللیل هدا

٢ ـ یا غصن نقا مکللاً بالذهب
أفدیك من الردی بأمّي و أبي[1]

ئەوی کێشەکە لـە فارســـییەوە وەرگیراوە و ئـەوان بـــەو ئـایـەتــە دەیکێشن :

لا حول ولا قوّة الا باالله

- - ب ب - ب - - ب ب - - - -

هەرچەندە عەرووز زانانی کۆن بە (هەزەجی ئەخرەبی مکفوفی محذوف) ئەوی دەبەن (٢)و لەو حاڵەتانەیان قەتیس کردووە :(٢)

مفعول مفاعلن مفاعیلُ فعول

- - ب / ب - ب - / ب - - ب / ب -

مفعول / مفاعیلن / مفعول / فع

- - ب / ب - - - / - - ب / -

مفعولن / مفعولن مفعولن / فع

- - - - - - - - - - -

مفعولن فاعلن مفاعیلن فع

- - - - ب - ب - - - -

مفعولن مفعولُ مفاعیلن فع

- - - / - - ب / ب - - - / -

هەرچۆنێك بێت با بزانین لە کوردیدا چۆنە ؟ دەبێ ئەوەش بزانین کە کۆمەڵێك چوارخشتەکی بەم کێشە هۆنراوەتەوە .

(خادم) له چوارخشتەکیەکدا دەلی :

عومرت که له پەنجا گ.زەری کرد ئیسته
پێنج ماوه ئەگەر شەش له خەوا تو هەسته
بۆ خزمەتی مەیخانەو مەعشوقەو مەی
یەك هیممەتی مەردانه بکه پشت بەسته .

کەوا کیشەکەی بەم جۆرەیە :

مفعول' مفاعیل' مفاعیلن فع
- - ب / ب - - / ب - - - / -

بەلام لەم چوارخشتەکیەدا پێی کۆتایی به فعول' ب ـ و هەندێ جار به فع ـ دێت .

ئەمواجی محیطی لایزالن ئەشیا
هەر کەس به خەیالی خۆی له دەریایه جودا
هەر کەس لەظەری به حەبیبی ته حقیق بکا
یا گەوهەری قیطرەته وەیا خۆ دەریا .

- - / ب ب - - - / ب - - / - -
- - / ب ب - ب - ب - / ب - - / ب ب -
- - / ب ب - ب - ب / ب - - / - ب -
- - / ب ب - ب پ / ب - - / - -

هەر بەم کیشەش هەژار چوارینەکانی (خەیام)ی کردووه به کوردی ، ئەم چوارینه دەکەینه نموونه :

هەر پنجه گولێکی سوور له گولزارێ بوو
- - ب /ب - ب - / ب - - - / -
ئەو سووریه خوێنی دلی دلداریێ بوو
- - ب / ب - ب - / ب - - - / -

هەر پەلکە وەنەوشەیەك لە هەردێ دەردێ

-- ب / ب - ب - / ب --- / -

خاڵێکە لەسەر رووەتی نازدارێ بوو

-- ب / ب -- ب / ب --- / -

وەیان بڵێن :

--/ ب ب - ب - / ب -- / --

فعلن / متفاعلن / فعولن / فعلن

١٣- کامیل

بەحری کامیل یەکێکە لەو کێشە کەمانەی کە هەلبەستی کوردی کۆیان پێهۆنراوەتەوە . تەفعیلەکەی برتییە لە "متفاعلن ب ب - ب - . لەم شیعرەی مەلا حەسەنی شاهۆ نموونەیەکی ئەم کێشەیە . لەسەر رێوشوێنی کێشی رەمەلو هەزەجو ئەوانی دی لە هەر دێرە هەلبەستێکدا هەشت جێ (متفاعلن)ی داناوە بەلام درێژی‌و قورسی لە ئەنجامی زۆریی برگەکانی لیوە دێرێکدا هەست پێدەکرێ کە (٢٠) برگەیە ، سەرەرای هەستی بە جۆشی شاعیرانەو وەستایی لە هۆندنەوەدا :

(شاهۆ) نووسیویە :[٢]

١ ـ دلی وەك هوزاری حەزینی من لە فیراقی رووی نیگارەوە

بە تەرەنوومێکی گرینەوە ، بە مەقامی شۆرو قەتارەوە

---

(١) دیوانی شاهۆ / ئامادەکردنو بلاوکردنەوەی محەمەد امین کاردوخی ، ل ٧) .

(٢) بروانە دیوانی ئەحمەد موختار جاف : ئامادەو بەراوردکردنو پێشەکی نووسینی : د. عزالدین مصطفی رسول . لاپەرە (١٤١) . لە پەراوێزدا نووسراوە : تێبینی : شاعیر بە خەتی خۆی ئەم پارچەیەی بەم چەشنە نووسیوەتەوەو لە ژێریا نووسەلی (متفاعلا ، متفاعلا ، متفاعلا) .

٢ ـ بە کزەی دەروونەوە شیعری تەڕ کە دەڵێ بە چاوی خوماری یار
وەکو بولبولێ کە دەخوێنێ زار بە قەفەس لە کونجی تەلارەوە
٣ ـ بە هەواو سەدای فوغانی دڵ کە لە سازی سینە دێتە گوێ
هەر ئەڵێی نەوای عیراقییە بە کزەی کەمانچەو تارەوە
٤ ـ بە ئومێدی دیتنی ماهی رووت گوڵی تەورەسیدەیی موشك بۆ
لە دوو دیدەمۆ دڵی من مودام بە فوغانو ناڵەوو زارەوە
٥ ـ ملی رادەکێشن لیگا ئەکا لە خوا ئەمنوازێ دوعا ئەکا
بە صەمیمی دڵ نزا ئەکا کە تۆ بێی بە لەنجەو لارەوە
٦ ـ وەرە سەیری چەشمەیی چاوەکەم لە فیراقی ئێوەوە چۆن ئەقێ
لە سەرا کە دێ فەیەضان ئەکا وەکو سەیل بە شیوی بەهارەوە

لەشیکردنەوەی دێڕی یەکەمو دووەمدا دیاردەبێ کە هەموو پێیەکان متفاعلن ب ب ـ ب ـ ی تەواون ، تەنیا ئەوە نەبێ کە هەندێ جار بڕگەی بە (ی) یان (و)ی درێژ کۆتایی هاتبێ پێویستە کورتبکرێتەوە .

(١) ب ـ ب ـ ب ـ / ب ب ـب ـ / ب ب ـ ب ـ / ب ب ـ ب ب ـ
ب ب ـ ب ـ / ب ب ـ بب / ب ب ـ ب ـ / ب ب ـ ب ب ـ
د لی وەك هوزا / ری حە زینی من / لە فیرا قی روو/یی نیگارەوە

(٢) ب ب ـ ب ـ / ب ب ـ ب ـ / ب ب ـ ب ـ / ب ب ـ پ ـ
بەکزەی‌دەروو / نەوەشیعری‌تەڕ / کەدەڵێ‌بەچا / وی‌خوماری‌یار
ب ـ پ ـ ب ـ / ب ـ بـ ب ـ / ب ب ـ ب ـ / ب ب ـ ب ـ
وەکو بول بو لێ/کە دە خوێ نێزار / بەقەفەس‌لەکون/جی‌تەلارەوە

نموونەیەکی دی لە نموونە کەمو دەگمەنەکانی ئەم کێشە هەڵبەستێکی ئەحمەد موختاری جافە کە دەڵێ :

دڵی وەك هوزاری حەزینی من شەوو رۆژ بە ئاهو ناڵەیە
بە ئومێدی چاوی مەستی تۆ ، بە تەمای مەی‌و پیاڵەیە

ئەمەش بە کەمێك ئاگاداری لە گورج خوێندنەوەی (ی)ی سەربارکراو (إضافة) دەبینین راست وەکو شاعیر خۆی

دەست لیشالی کردووە لەسەر کێشی کامیلە .

بەڵام شاعیر رێی بە خۆیداوە لەسەر پەیرەوی زیحافەو عیللەت هەندێك تەفعیلە تووشی (إضمار) یان (وەقص) یان (جەزل) بکات کەوا لە شیکردنەوەدا دەیبینین :

١ ـ د لی وەکهوزا ری حە زینیمن شەووروژبەگا هوتالەیە

ب ب ـ ب ـ / ب ب ـ ب ـ / ب ب ـ ب ـ / ب ـ ت ت

متفاعلن / متفاطن / متفاعلن / مفاعلن

تەواو / تەواو / تەواو / مەوقوص[3]

٢ ـ بەئومێدی چا / وی مەستی تۆ / بەتەمای مەی و / پیالەیە

ب ب ـ ب ـ / ب ـ ب ـ / ب ب ـ ب ـ / ب ـ ب ـ

متفاعلن / مفاعلن / متفاعلن / مفاعلن

٣ ـ لەغەمووفیرا / قی قامەتت / لەدوچاوی بی / لەخوێنی من

ب ب ـ ب ـ / ب ـ ب ـ / ب ب ـ ب ـ / ـ ـ ب ـ

متفاعلن / مفاعلن / متفاعلن / مستفعلن

تەواو / موقوص / تەواو / (مضمر)

کە بە خوێ هجوو /م لەکا / سروشك / وەکوئاوی کا / لی تەوالەیە

ب ب ـ ب ـ / ب ب ـ ب ـ / ب ب ـ ب ـ / ب ت ـ ت ـ

دێرەکانی تری هەڵبەستەکەش هەر بەم جۆرە شیدەکرێنەوە لە لیوەی دووەمی دێری سێیەمدا لەبێ کە ئەم سەرنجەم هەیە ، حەزدەکەم پیشانی بدەم .

(٣ و ٤) بڕوانە : حمید حسن الخالصی ـ الکافی فی العروض والقوافی لاپەرە (١٥٩ ، ١٦١) .

٣ ـ بەنیگاھوغەمـ / زەبی دلبەرم / کەئەلێی غەزا / لی خەوالووە
ب ب ـ ب ـ / ب ب ـ ب ـ /

٤ ـ سەبەب چیڕیە / بەرلزۆوشەو / کەرەفیقی ئەو / گەمالەیە .
ب ـ ب ب / ب ب ـ ب ـ / ب ب ـ ب ـ / ب ت ـ ت ـ / ت ـ ت ـ

پێی یەکەم (سەبەب چیڕیە) کە بە (مفاعل') یان بە (مفاعلن) دەکێشــرێ ، دەڵێم رەنگە لە بنەڕەتدا بەم جۆرە بوو بێ :

سەبەبی چیڕیــە

بە هۆی رێنووسی جارانەوە پێی سەبەب لەبیرکرایێت ، ئەگەر وابێت بە (متفاعلن ب ب ـ ب ـ) دەکێشرێتەو من پێشنیارم ئەوەیە بەم شێوەیە بخوێندرێتەوە .

هەروەکو لە پێشەوە گوتم نیوە دێڕێکی ئەم کێشە (٢٠) بڕگــەی تەواوە ، واتا -رێژەو پشووی دەوێ ، بۆیە بە بێ زۆر لە خۆکردن هــەر نیوە دێڕێك دەبێ بە دوو بەشەوە و پشوویەکی راوەستان دەکەوێتە نێوان دوو بەشەکەوە .

ڕاهێنانی گشتی

١ ـ ئەم هەڵبەستانە لەسەر کێشی هەزەجن ، شیریان بکەوەو گوێڕاڵی پڕیەکانیان دیاری بکەو ناوەکانیان بنووسە :

حاجی قادر دەڵێ :

لە دەردی دووری‌یو جەوری زەمانە
گەلێ نەزدیکە ، زۆر دووڕی مەزانە
لە خۆم ئاگر هەڵێنم وەك چناروك
لە چاوم گریە دەرێ وەك حەمامۆك
بە فیکرت دێ زەمانێ چوونە باڵەك
بە بێ‌خەوسی نەئەوسم بوو نە ئەئەمێ
لەبەر پێم دڕکو داروشاخو باری
وەکو مەخمەر بوو لەرمی یاڵە خاری

نالی دەڵێ :

هەر پەرچەمو پێشانی‌یە فیکری شەوو ڕۆژم
هەر گەردنو زولفە ئەمەلی دوورو درێژم
بێ‌دیدەموو دیداری هەموو خرتە دەگریەم
یەعنی گوڵو نەرگس کە نەبێ لالە دەتێژم

سالی دەڵێ :

ئەم پەرچەمو ئەگریجە هەموو دوژمنی دینە
ئەو زولفو روخسەت ئافەتی سەر ڕووی زەمینە

عیشقت له دلم ئاپشه نەك عارضە قوربان
وەك طورپرەیی شاهانه لەسەر رووپی نگینه

حاجی قادر دەلێ :

بەم چەشنەیە صەرفی عیشقبازی
مستقبلی کەمترە له ماضی
کەشفی رموزی گایەلی تۆ
تەفسیری کەبیری فەخری رازی

تایەر بەگی جاف دەلێ :

نەماوە حالەتی ژینم ، لەدەس چوو روحی شیرینم
رەفیقان بێن بکەن شینم ، بڵێن پیری موغان باین

٢ - کێشی رەجەز لەم هەلبەستانە دیاربکەو دەستوورەکانی عەرووز گۆڕینو شیاوی گۆڕینی بڕگەکان پیشانبدە :

عبدالله بەگی (ئەحەب) دەلێ :

سەبا له کنم گوزەرگاهت دیاری دلبەرە ئەمڕۆ
شەمیمی عەنبەر ئامێزت وەها گیانپەروەرە ئەمڕۆ
له خەودا شەو خەیالی دەستەیی کاکۆلی یارم کرد
دەماغم پڕ له عەترو بۆوو مشکو عەنبەرە ئەمڕۆ .

قانع دەلێ :

هات زوو بە زوو کردی سەلام . بالآ نەمامی خۆش کەلام
وتم علیکم السلام ، ئەی دلبەری شیرین سیەر
حووریت وەیا جنیو پەری ؟ سەروی وەیا نەیشەککەری
هێندە ئەزالم دلبەری ! بالا بە چەشنی لەیلوبەر

مەلای جزیری :

ئیرۆ ژ رەمزا دیم دورێ ، مینەت خودێ مەسرووره دل

بەس عاشقان مەحجور بکەی ، شوبهەت مەلا رەنجوور بکەی
قەلبی شکەستی هوور بکەی ، شوونا برینان کووربکەی .

صافی دەڵێ :

دەوری فەلەك بە حیلەبرو ، فەسلی بەهاری بردوچوو
رەنگی خەزانی دامەروو ، جوملە بەڵگی خستەجان
صافی لە دەردی غیرەتە ، چارەیی حاڵ زەحمەتە
زامی بە ئێش و ئەزیەتە ، دڵ پڕ برین و ئێش و ژان .

٣ ـ ئەم دێڕانە شی بکەوەو جۆرەکانی کێشی رەمەل دیاری بکە :

هەر کەسێ هاتو گوتی من عاشقم بڕوا مەکە
تا لەسەر گۆنای نیشانەی چڕکە گەستەی مار نەبێ
هەڵوەرێ گەوهەری فرمێسکی هەتیو
دەربەدەر بێ کوڕی ئازاو نەبەزیو
وەختی وەی هاتووە خۆت ڕاپسێنی
تۆڵەوەر گریەوە وەر هەق بسێنی .

. . .

کەی من و تۆ شەرتمان وابوو بەبێ یەك هەڵبکەین
یان دەبوو من کەی بە بێ تۆ سەرکەمە سەر بەستەرم

. . .

پایەدار بێ ئەو گەڵەی تۆی ڕۆڵەیە ئەی شۆخ و شەنگ

. . .

تۆ گوڵی گوڵزاری ێنگانەی منت کردۆتە هەنگ .

طالبی عوقبا لە دونیا دڵ رەشە
طالبی دونیا لە عوقبا بێ بەشە
تەڕ زمان و چاپلووس و لەفز خۆش
دڵ لە مەعنا هەروەکوو قیری رەشە .

دەمکوژێ حوکمە دەزانم بەخودا دەردی رەقیب
وەرە سا بەشتیخودادەس لە یەخەم بەردە تەبیب •
ئاری سینەم گەر نەبێ غەرقم ئەمن
ئاوی چاوم گەر نەبێ‌سووتاوم ئەز
سەری هەر مووی بەدەنم تەرزە تەمە لنایکە
گەردوشی تووکی سەرم دووکەلی سەودایکە

٤ ـ ئەم هەلبەستانە ئایا لەسەر کێشی (متقارب)ن ؟
یەك یەك شیریان بکەوە :

لەسەر چۆمی راین لە رۆژگاری جارێ
تکا ئەشکی ئاوارە کوردێ ، (هەژار)ێ
لەسەرخۆ بە ئەی راینی شۆخ‌و شرین
شتێك بووین ئەمەش گەرچی ئێستا ئەسیرین •
لە ساغیر ئەدا شوعلە مەی میلی شەمع
کە پەروانە گەردوش بە جامی منە •

(خادم)

چیە ئەم هەموو تەتەنەو من منت
ئەمەندە چیە فەخرو بەخ کردنت
بە رۆچوونی ئاوێ دەکەی زیندەگی
بە دەرچوونی بایەك دەبێ مردنت

(مەحوی)

دە سانی بە حەقی پیالەی شەراب
بەجەرگی پرووزاوی هەروەك کەباب

(قانع)

- ئەم هەڵبەستانە یەك یەك شیبکەوەو بزانە لەسەر کام لك لە لکەکانی کێشی (مضارع) هۆنراونەتەوە :

ئەم ڕۆژی ساڵی تازەیە نەورۆزە هاتەوە
جەژنێکی کۆنی کوردە بە خۆشیو بە هاتەوە
ئەم ڕەنگە سوورە بوو کە لە ئاسۆی بلندی کورد
مژدەی ڕیانی بۆ گەلی دوورو نزیك دەبرد ٠

(پیرەمێرد)

ئیمڕۆ زەمانی بێئەدەبیو بێ وەفایی‌یە
ڕۆژی خراپەکردنە ، عەسری ڕیایی‌یە
باوی نەماوە باسی وەفا قەت مەکە دەخیل
لەم عەسرەدا کە چونکە وەفا بێوەفایی‌یە

(ڕەمزی)

خەرمانی لەفظی کوردی (کوردی) کە کردی پێوان
ئالی کە ئالی کاسەیەکی دا بە ئەو لەتوان
ئاراجی کرد مەحوی‌یە فەندی بە لوتفی خۆی
عوشریشی دا بە حەمدی وتی بیبەرە دیوان ٠

(حەمدی)

ڕووم‌کردە بەزمی خاصی برازا ئەزیزەکەم
ئەم شەو بە سەد تەوازوعو ئیخلاسو سەرکزی

(شێخ‌ڕەزا)

١ ـ گەرمیو تەڕیی بەهارە کە پشکۆ کوژایەوە
پشکۆی گوڵ ئاتەشی بە نەسیم بوو گەشایەوە
٢ ـ لەم فەیزی نوورە هەرچی کەوا نارە مردووە
بەم نەفەسی سوورە هەرچی کە خاکە ژیایەوە ٠

(نالی)

تێبینی : وریابە لە خوێندنەوەی نیوەی دووەمی دێڕی یەکەمی ئەم هەڵبەستەدا (گوڵ ئاتەشی) بە (گوڵاتەشی) بخوێنەوە چونکە لەکاتی خوێندنەوەدا هەمزەکە بزر دەبێتەو لامەو ئەلفەکە تێکەڵدەبن •

بۆ باغی مەردی باغی (سەرما)یەکی خەزانی
بۆ مەزرەعەی فەقیران (سەرمایە)کی بەهاری
مەطلوبە (حاجی) بۆچی مەدحت دەکا بە کوردی
تا کەس نەڵێ بە کوردی نەکراوە مەدحی باری

(حاجی قادری کۆیی)

٦ ـ (ا)بزانە ئەم هەڵبەستە لەسەر کێشی (بسیط) دەڕوات یان نا ؟ ئایا پێی مستفعلن ـ ـ ب ـ بە چەند شێوە گۆڕانی بەسەرداهاتووە ؟

نالی دەڵێ :

دوری لە من خستەوە بێ سەبەبێ یاری من
یاری خودایا کە تۆ بگری سەبەبکاری من
دوبەری نێی دەماغ ، سەم قەدەمی سەروی باغ
پێتە نەظەرگەی قەراخ دیدەیی جۆباری من ••

٧ ـ ئەم دێڕە هەڵبەستانە شیبکەوەو بزانە لەسەر کام لق لە لکەکانی کێشی (خفیف) دانراون :

بە تەرەف ئەم لەخۆشی بێچارەت
نیگەهێ کن بە چەشمی بیمارت
بۆیە دەستێمە پەردەکەی چاوم
کە بپوشم ز چشم اغیارت

(مەحوی)

وەھ چ خۆشە بێتە بەحری بەڕ
بەلکە ئێمەش بکەین دەمی لەب تەڕ

سایە ئاخائە سەر سەری عارف
گەر هوما ئاسمانی بێ شەهپەڕ

(حەمدی)

ئەی (ژیان) پاش شکایەتی دووری
ماچ کە چاوی جەنابی شێخ نووری
راستە شیعری رەواجو قیمەتدار
باوکی تۆ بوو بنێری بۆ بازار

(گۆران)

ئاوی عەینم روضابە چونکە نما
انّ عینیّ تسکبان دما
تەشنەبەخشێکە لێوی مەی‌گوونت
هەر بە ئاوی مەسیحی خستە سەما

(مەحوی)

٨ ـ ئەم هەڵبەستانە شیبکەوەو بزانە لەسەر کام لکی کێشی « مجتث »ن ؟

فەلەك بە تیرو کەمانی لەئێمە چۆتە کەمین
شکارەگاهی زەمینی لە چنگی کێوە دەچین ؟

حاجی قادری کۆیی

شەوی بەهاری جەوانی خەوێ بوو پڕ تەشویر
لە هەجری پایزی بەیانی‌دا تەعبیر

(نالی)

لە دائیرەی سەلەفا ئەی قەریحە روونو رەوان
کەسم نەدی کە وەکو تۆ خورپەی بێ ئاهەنگی

بە حوزنی پڕ لە بەدیەوە وەکو کەلیم گریان
ئەگەرچی وێنەیی (حافظ) بە غولغولەو شەنگی
« گۆران »

مێکە شەوقی لە ئاسۆ نەداوە ڕۆژی ئومێد
دەمێکە سوبحی مەرامی نەدیوە شەوگارم
نە خاوەنی مەڕو ماڵاتو جووتو ئەملاکم
نە ساحیبی ڕەوگەو ڕانەو دێو زەوی‌وزارم
« رەمزی »

بڵێ بە جیلوە لەتازن غولامو حووری بەهەشتی
ئەری حەبیبی ڕەوانم ، طەبیبی دەردی جودایی
« وەفایی »

٩ ـ ئەم دێڕە هەڵبەستانەی (زیوەر) لەسەر بەحری سەریع شی‌بکەوە :
ئەی عەلەمی سووروو سپی‌و سەوزو رەش

دیدەیی میللەت بە تەماشاتە گەش
ڕۆحی منە حاریسە بۆ سێبەرت
باڵی مەلائیکە بووەتە ئەفسەرت •
ئەی عەلەمی بەرزو بڵندی وەتەن
خاکی قەدەمتە سەری دوور لە بەدەن •

دلـراوی کێشەکانی عەرووز

کـە لەم کتێــبەدا باس‌کراون

١ ـ هــەزەج :

شەشی تەواو : مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن

ب - - - / ب - - - / ب - - -

شەشی محذوف : مفاعیلن مفاعیلن فعولن

ب - - - / ب - - - / ب - -

هەشتی تەواو : مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن

ب - - -/ب - - -/ب - - -/ب - - -

هەشتی مەکفوف : مفاعیلن / مفاعیلُ / مفاعیلن مفاعیلُ

ب - - -/ب - - ب/ب - - -/ب - - ب

هەشتی ئەخرەبی مەکفووفی مەحذووف :

مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعولن (یان فعو)

- - ب/ب - - ب/ب - - ب/ب - - (یان ب -)

هەشتی ئەخرەب : مفعولُ مفاعیلن مفعولُ مفاعیلن

- - ب / ب - - - / - - ب / ب - - -

شەشی ئەخرەبی مقبوضی محذوف :

مفعولُ مفاعلن فعولن

- - ب / ب - ب - / ب - -

هەشتی مەکفوفی محذوف :

مفاعیلُ / فعولن / مفاعیلُ فعولن

ب – – – / ب – – / ب – – – / فعولن

هەشتی محذوف :

مفاعیلن / مفاعیلن / مفاعیلن / فعولن

ب – – – / ب – – – / ب – – – / ب – –

٢ ـ رەجەز :

هەشتی تەواو :

مستفعلن / مستفعلن / مستفعلن / مستفعلن

– – ب – / – – ب – / – – ب – / – – ب –

هەشتی مەخبوون : مفاعلن / مفاعلن / مفاعلن / مفاعلن

ب – ب – / ب – ب – / ب – ب – / ب – ب –

مطوي مخبون :

مفتعلن / مفاعلن / مفتعلن / مفاعلن

– ب ب – / ب – ب – / – ب ب – / ب – ب –

٣ ـ رەمەل :

هەشتی تەواو :

فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن

– ب – – / – ب – – / – ب – – / – ب – –

هەشتی محذوف :

فاعلاتن / فاعلاتن / فاعلاتن / فاعلن

– ب – – / – ب – – / – ب – – / – ب –

شەشی محذوف :

فاعـلاتن فاعـلاتن فـاعلن

- ب - - / - ب - - / - ب -

هەشتی محذوفی مخبون :

فعلاتن / فعلاتن / فعلاتن / فعلن (یان فعلْ)

ب ب - - / ب ب - - / ب ب - - / - - (- ب

شەشی مخبونی محذوف :

فعلاتن فعلاتن فعلن یان (فاعلن)

ب ب - - / ب ب - - / ب ب - (- ب -)

هەشتی مشکول :

فعـلاتُ / فعلاتُ / فعـلاتُ / فعـلاتُ

ب ب - ب / ب ب - ب / ب ب - ب / ت ت - ت

٤ ـ متقـــارب :

هەشتی تەواو : فعـولن / فعـولن / فعـولن / فعـولن

ب - - / ب - - / ب - - / ب - -

هەشتی مقصور : فعولن / فعولن / فعولن / فعولْ

ب - - / ب - - / ب - - / ب -

٥ ـ مضـــارع :

مکفوفی ئەخرەبی محذوف

مفعولُ / فاعلاتــن / مفـاعیلُ / فـاعلن

- - ب / - ب - - / ب - - ب / - ب -

(فـاعـلاتُ - ب - ب)

هەشتی ئـەخرەب :

مفعـولْ / فاعلاتن / مفعـولْ / فاعـلاتن
- - ب / - ب - - / - - ب / - ب - -

٦ ـ بسـيط :

مطوی مجزوء : مُفتعلن فاعلن مستفعلن
- ب ب - / - ب - / - - ب -

هەشتیی مطوی :

مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلن
-ب ب - / - ب - / - ب ب - / - ب -

هەشتیی مخبون :

مفاعلن / فاعلن / مفاعلن / فعلن
ب - ب - / - ب - / ب - ب - / ب ب -

٧ ـ خفیف :

مخبونی مەحذوف :
ب ب - - / ب - ب - / ب ب - / فعلاتن / مفاعلن / فعلن
ب ب - - / ب - ب - / - - فعلاتن / مفاعلن / فعلن
- ب - - / ب - ب - / - - فاعلاتن / مفاعلن / فعلن

٨ ـ سریع :

شەشیی مطوی :
- ب ب - / - ب ب - / -ب - مفتعلن / مفتعلن / فاعلن

شەشیی تەواو :
- - ب - / - - ب - / - ب - مستفعلن / مستفعلن / فاعلن ٠

٩ ـ مجتەث :

مخبونی محذوف : مفاعلن / فعلاتن / مفاعلن / فعلن
ب - ب - / ب ب - - / ب - ب - / ب ب -
ب - ب - / ب ب - - / ب - ب - / - -

ب - ب - / ب ب - - / ب - ب - ب - / - ب

ب - ب - / ب ب - - / ب - ب - / ب -

مخبونی تەواو : مفاعلن / فعلاتن / مفاعلن / فعلاتن

ب - ب - / ب ب - - / ب - ب / ب ب - -

١٠- طویل :

فعولن / مفاعیلن / فعولن / مفاعلن

ب - - / ب - - - / ب - - / ب - ب -

.. - منسرح : مطوي مخبون •

مفتعلن / فاعلن / مفتعلن /

- ب ب - / - ب - / - ب پ - /

مستفعلن / فاعلاتْ / فاعلن

مفتعلن

- - ب

- ب ب -

- ب - ب / - ب -

١٢- دوبەیتی :

مفعولْ / مفاعیلن / مفاعیلْ / فع

- - ب / ب - - - / ب - - ب / -

مفعولْ / مفاعلن / مفاعیلْ فعول

- - ب / ب - ب - / ب - - ب / ب -

فعلن / متفاعلن / فعولن / فعلن

- - / ب ب - ب - / ب - - / ب ب - (- -)

١٣- کامیل :

متفاعلن × ٤ (موتەفاعیلون چوارجار)

ب ب - ب - / ب ب - ب - / ت ت - ت -

هەڵبەستی ئازادو کێشی عەرووز

لە ساڵانی دوای شەڕی دووەمی جیهانیدا هەنگاوێکی نوێ کردنەوەی کێشی عەرووز لە شیعری عەرەبیدا بەرەو پێشەوە هاوێشترا کە ناوی بە (الشعر الحر) واتا هەڵبەستی ئازاد دەرکرد ، جا لەبەر پەیوەندیی ئەم هەنگاوە بە زانستی عەرووزەوە بە پێویستم زانی خوێنەری کوردیش کەمێك ئاگاداری ئەو کارە تازە داهێنراوە بێت ، بەتایبەتی کە تاقیکردنەوە کەش سەرنجی شاعیرانی کوردی ڕاکێشاوەو هەندێکیان چکێکی تاقیکردنەوەکەیان هێناوەتە ناو هەڵبەستی کوردییەوە .

ئێمە دەزانین ، بناغەی هەڵبەستی عەرەبی لەسەر کێشی عەرووز بریتییە لە (بەیت)ێك کە لە دوو نیوەدێڕ پێك هاتووەو هەموو دێڕەکانیش لە پاشبەند (قافیە)دا جووتو هاو تەرازوون . هەر دێڕێکیش یەکسان لە چەند پێیەك پێكهاتووە ، پێیەکانیش لە چەند بڕگەیەکی کورتو درێژ .

بەڵام لە سەردەمێکی نەختێك کۆنەوە هەوڵی دەستکاریو تازەکردنەوەی ئەم شێوەو ڕوخسارەی هەڵبەستی عەرووزە دراوە، لەلایەن پاشبەندو ڕەنگاورەنگیو دێڕو نیوە دێڕدا ، نموونەی ئەم دەستکارییەش لە عەرەبیدا « مووەششەحاتی ئەندەلوسی »یە ، کە هەر (مووەششەحێك) بریتییە لە چەند پارچەیەكو هەر پارچەیەکیش بریتییە لە چەند نیوە دێڕێکی نەواوو کەرتکراوو پاشبەند یەك تا یەكو دوو دوو و دووبارەو ڕێکوپێك ڕێزکراو .

لە کوردیدا (موستەزاد) جۆرێکە لەو هەولی دەستکاریانە ، ئەمەش غەزەلێکە دێڕەکانی یەك جۆر پاشبەندیان هەیە ، هەر نیوە دێڕێك کەرتێکی بۆ زیاد کراوەو ئەم کەرتانە پاشبەندی سەربەخۆی خۆیان هەیە ، ئەگەر لاش ببران ئەوەندە کار لە مانای ڕێکی غەزەلەکە ناکەن . لەوولەشمان ئەم (موستەزادە)ی نالیە :

ئەی تازە جەوان ! پیرەو ئوفتادەوو کەتووم
تا ماوە حەیاتم
دەستێ بدەرە دەستی شکستەم ، کە بەسەرچووم
قوربانی وەفاتم
تۆ یوسفی لەوحوسنی لەسەر میصری جینالی
من پیرەو نالی
لەم کولبەیی ئەحزانە نە زیندووەو نە مردووم
هەروا بە تەماتم .

کێشی نیوە دێڕە ساغەکان ئەمەیە :

مفعول' مفاعیل' مفاعیل' فعولن

کەرتە سەربارەکەش ئەمەیە :

مفعول' فعولن .

هەڵگاوێکی دیی ئەم دەستکارییە دەرچوونە لە پێرەوی بەیت - دێڕە هەڵبەست - و داهێنانی پێرەوی (مشطور)ە واتە نیوە دێڕێك دەبێتە بناغەی هەڵبەستەو هەموو نیوە دێڕەکان یەك پاشبەندیان دەبێت . وەکو ئەم غەزەلەی نالی :

ئەو سیلسیلە وا میشکی خەتا تێری براوە
پڕ پێچ و شکەن ، خەم بەخەمەو حلقەکراوە

لەو لاوێکە لەولاوە بە ئەم لاوە کشاوە
یا یاسەمەنی خاوە بە ڕووی ڕۆژدا ڕژاوە
یا دووکەڵی جەستەی منە بەو شەمعە سووتاوە
یا هەوری سیاتاوە کە مانیع لـە هەتاوە
داوێکە لە رووی دانەیی خاڵت تەنراوە •

هەروەهـا دووبەیتی «چواریـن»و چوارخشـــتەکی و پێنـج خشتەکیش هەنگاوێکن بۆ دەرچوون لە پێڕەوی بنەتای دێڕو یەك پاشبەندی لەچوار تریەو مۆسیقای هەڵبەستدا •

جۆرە هونەرێکی تری موستەزاد ئەوەیە کە (شێخ نوری شێخ سالح) لە هەڵبەستێکدا بەناوی (عەسکەر) ســـالی ١٩٢٢ لە گۆڤاری (رۆژی کوردستان)دا بلاوی کردوەتەوە کە لەسەر کێشی (مضارع)ە و بریتییـە لە هەشت پارچەو هەر پارچەیەی لە چوار نیوە دێڕ پێکهاتووە لـەگـەڵ نیوە دێڕێکی موستەزادی بە هەمانپاشبەند •

صەف صەف کە دێن و تێئەپەڕن چرۆ شۆ یادگار
ماضی لە صیدقی ئێوە ئەبینم ئەکا فیـرار
صوبحێکی پاکو بێغەش ئەبینم وەکو بەهار
موستەقبەلێکی بێ لەکە پڕ کەیفو نەشئەدار
بێ تۆزو بێ غوبار

دێڕە ساغەکان بریتین لـە :
مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن
کەرتە دێڕە سەربارەکەش بریتییە لە :
مفعـول فـاعلن •

ماموستا «گۆران» هونەری تازەکردنەوەو دەستکاری‌کردنی قالبی کۆنی لە پارچە هەڵبەستی «ئاواتی دووری»دا دەست پێ‌کردوە کە سالی

١٩٣٣ لە گۆڤاری (هاوار)دا بڵاوی کردوەتەوە وەکو خۆی دەڵێ بەیتی یەکەم و چوارەمی لەسەر کێشی عەرووزە و دووەم و سێیەمیش لەسەر کێشی پەنجەیە . ئەوەی مەبەستمانە کێشە عەرووزەکەیە :

ئەی چاوو ! چەشنی بازی قەڵەز هەڵوەرێ پەڕت
کرا باڵە تیژەکانی نیگای حوسنی دلبەرت
- - ب / - ب - ب / ب - - ب / - ب -
مفعول / فاعلات / مفاعیلُ / فاعلن

دێڕی چوارەمیش کەرتکراوە ، لە جیاتی چوار ، دوو تەفعیلەی هەیە :

کرا هەیکەلی جەمال
کرا حوسنی بێمیـال
مفعول / فـاعلن
- - ب / - ب -

دلداریش لە (گوڵی سوور)و (خەندەکەی بابی)دا هەنگاوی تازەکردنەوەو کەرتکردنی ، لە دێڕی کێشی هەزەج‌دا هەڵگرتووە ، بەڵام ئەم هەنگاوانە لە چوارچێوەی عەرووزدا شێوەیەکی ئازادیان بەخۆوە نەدی و بەپێی قاڵبێکی دەستنیشانکراو رێکوپێکو رێکراو بەئەنجام دەدران .

لە ئەدەبی عەرەبیش‌دا هەر بەم جۆرە بوو ، تا لەم سەدەیەدا دوای هەڵسوکەوت لەگەڵ هەڵبەستی ئەورووپاو وەرگێرانی دەقی شاعیرییە هۆڵەندەکانی شکسپیر و هەوڵی نوێخوازانەی رۆشنبیرە لوبنانییە خۆرئاوانشینەکان رێگە خۆش‌کرا بۆ داهێنانی هەڵبەستی ئازاد « الشعر الحر » بە تایبەتی کە ناوەرۆکی شۆڕشگێڕی و چەپ پێویستی بە خۆ رزگار کردن بوو لە هەندێ بۆتەی رەق و شلکو بزواندنی دەمارەکانی کێشی عەرووزی میراتی هەزار ساڵە بە خوێنێکی تازە .

چۆنیەتی هەڵبەستی ئازاد :

دەبێ زۆرچاك لەوە بگەین کە هەڵبەستی ئازاد وازی لە عەرووز و لە بەحرەکانی خەلیل نەهێناوە ، بەڵکو هەر هەڵبەستێك دەتوانرێ بە پێوانەی عەرووز بپێورێتو جیاوازییەکەیان لەوەدایە کە دێرە هەڵبەستێکی شێوەی کۆن ئەگەر (رەمەل بێت بە نموونە) ۸ هەشت پێی (فاعلاتن)ی تێدا دەبێت . بەڵام لە هەڵبەستی ئازاددا دێر (بەیت)ەکە برتی نییە لە دوو نیوە دێر کە (شطر)ی پێدەڵێن بەڵکو برتییە لە چەند نیوە دێرێك لە دوو تا شەش و حەوتو ... هەموویان بیرو مەبەستێك دەردەبڕن . ئەم چەند نیوە دێرانە لە کۆپلەیەکدا کۆدەبنەوە ، هەر یەکە ژمارەیەك تەفعیلەیان تێدایە هی وا هەیە یەك پێی (فاعلاتن)و هی وا هەیە دوو ، یان چوار ، یان سێ بەبێ ریزکردنو هاوڕێکی . لەمەدا رێکەوتو پێویستی بیر دەربڕینو پشوودان دەوردەگێڕن . پاشبەندیشیان هەروەها رێکەوتەو هیچ یاسایەك ریزیان ناکات . زۆر جاریش سەیردەکەیت کۆپلەیەك بەبێ پاشبەندە .

لەم جۆرە هەڵبەستی ئازادە بە کوردی ئەم نموونەیە دەهێنینەوە ـ ساڵی ۱۹٥٦ لە گۆڤاری (هەتاو)دا بڵاوکراوەتەوە ، هەڵبەستەکەش لەسەر کێشی (رەمەل) دەڕوات :

هەڵکە ئەی باو گەردەلوول
لوولبدە پرشنگی رۆژی هەڵڕاو
کۆکەوە هەوری رەشی باران لەچاو
با بگرێت گوڵ لەگەڵ دڵدارەکان
کڵپەکا دڵ
روو گرژ رووبارەکان !
ئەرمە بارانێك بەسەر بەرزو نەویی
پاکی زەوی .

که ژمارەی پێیەکانی بەم جۆرەیە :

فاعـلاتن فـاعلن (٢)
فاعـلاتن فاعلاتن فـاعلن (٣)
فاعـلاتن فاعلاتن فـاعلن (٣)
فاعـلاتن فاعلاتن فـاعلن (٣)
فاعـلاتن (١)
فاعـلاتن فاعلن (٢)
فاعـلاتن فاعتن فاعلن (٣)
فاعـلاتن (١)

مامۆستا گۆران هەر لە بەحری (رەمەل)دا گوتوویەتی :
ئۆف هەزار ئۆف ! ئاخ هەزار ئاخ ! تا قیامەت ئاخو داخ
من کە سـنگم بەردە ، ملەبەم بەرزە چەشنی شاخو داخ
من کە خۆینم ئاگرە
چوونە جۆشم حازرە
من کە سیەی نەخری تەئرخی بەرووم
تاقە رەنگی ئابرووم .

ئەمەش نـوونەیەکە لە کتێبی (هەزەج) کە لـە سالآنی شەستەکاندا دانـدراوە و لە « کانیلەو خۆشەویستی »دا بلآوکراوەتەوە :

بە لاوی ژنی ژیانم کردە ڕێ لێمدا مفاعیلن (٣)
لە لافاوی (١)
ژیانیش هەر بەرەو هیوایە هەنگاوی (٣)
ئەگەرچی دێوی مردن دای کوتاوە مێخسکەی ئەنجام
(٤)
لەرووی ترس و ستەم وەستام (٢)

ئەوەی شایانی باسە لە هەڵبەستی ئازادیشدا زحاف دەبینرێ‌و دەوری خۆی دەگێڕێت ، هەروەکو چۆن لە نموونەی یەکەمدا دیمان (فاعلاتن) بوو بە فاعلن .

سەرەتای سەرهەڵدانی هەڵبەستی ئازاد لە بەحرە سافەکاندا بوو چونکە دابەش‌کردنی پێیەکان (کە هەمووی یەك ژمارە بڕگەیان هەیە) لە نیوە دێڕەکانی هەڵبەستدا ئاسانە . ئەوسا هەر نیوە دێڕێك با یەك (پێ)ش بێت تریەی کێشەکە پیشان

دەدات . واتا سەرەتا هەر کێشی رەمەل‌و هەزەج‌و رەجەزو متقارب بەکارهات ، پاشان شاعیرانی نوێخواز بەمە نەوەستان ، هاتن لەسەر بەحرە تێکەڵەکانی وەکو (طویل‌و بسیط‌و خفیف‌و مضارع‌و هی تریش هەڵبەستی ئازادیان دانا . کەوا هەر بەحرێك دوو جۆر (پێ)ی لە جۆرو ژمارەی بڕگە جیاوازی تێدایە ، وەکو فعولن

مفاعلن لە طویلدا ، مستفعلن فاعلن لە بسیطدا .

جا چۆن دەتوانرێ دێڕێك (مفاعلن) بێت‌و دێڕەکەی تری (فعولن)و دێڕی سێیەم (فعولن) یان بە پێچەوانەوە ؟

لە کاتێکدا کە یەکەی تریە لە هەڵبەستی ئازاددا پێیە نەك دێڕە ، بۆیە دەبێ شاعیر پاڵ لەسەر سەربەخۆیی دێڕە هەڵبەست نەداتەوە ، واتا دێڕ یان نیوە دێڕ نابێتە بناغەی تریەی هەڵبەستەکە ، بەڵکو تریەی مۆسیقاکە وەکو ئاوی رەوان لە یەکەم پێی کۆپلەیەکەوە دەست پێ دەکات تا دوا پێ‌و تا مەبەست‌و فیکری شاعیر تەواو دەبێت . ئەمەش لە رێگەی « تضمین »ەوە دەورکرنەوە «تدویر»ەوە . ئیتر ئەگەر هەڵبەستەکە لەسەر کێشی طویل بوو ئەوا (مفاعلن)ی دێڕی دووەم (بەنموونە) (فعولن)ی دواتری یەکەم تەواو دەکات‌و دەبێ بە (فعولن مفاعلن) ئەمەش کەرتێکی گونجاوی دێڕە هەڵبەستێکی ئەم کێشەیە .

داخەکەم ئەمتوانی لە کوردیدا نموونەی هەڵبەستی ئازاد لە کێشە تێکەڵەکان بدۆزمەوەو لێرەدا پیشانی بدەم .

کەوایێت هەڵبەستی ئازاد لە چوارچێوەی عەرووزدا خۆی دەنوێنێتەو لە دانانی ژمارەی (تفعیلە) لە دێرە هەڵبەستدا ئازادەو کێشە جۆربەجۆرەکانی عەرووزی تێدا بەکاردێتەو زیە لەسەر بناغەی (پێ) هەڵ دەستێ نەك دێڕ .

وادیارە . هەڵبەستی ئازادی عەرەبی ، ئاڤێکردنەوەیەکی پێشکەوتوانە بووە . بۆیە سەرکەوت و بەندوبەستی بارەهەڵستانی تێکشکاند . ئێستا زۆربەی هەڵبەستی عەرەبی بەم جۆرە کێشە دەهۆنرێتەوەو شاعیرانی گەورە گەورە سەرکەوتنیان لێ بەدیهێناوە ، بەتایبەتی لەگەڵ بابەتی نوێی هەڵبەست و ئاڵامرۆك هەروەها بۆ « شانۆیی » ش گونجاوەو سەرکەوتووە .

سەرچاوەکان

١ ـ ارسطو ، فن الشعر ـ ترجمة عبدالرحمن بدوي .

٢ ـ محمد غنيمي هلال ، النقد الادبي ـ دار الثقافة ، بيروت ، دار العودة / ١٩٧٣ .

٣ ـ جلال الحنفي ، العروض / تهذيبه واعادة تدوينه ، بغداد ١٩٧٨ .

٤ ـ حكمة فرج البدري ، العروض في اوزان الشعر العربي ـ بغداد ـ ١٩٦٦

٥ ـ د. صفاء خلوصي ، فن التقطيع الشعري والقافية ، ط ٢ ، بيروت١٩٦٦

٦ ـ ا . كوندراتوف ، اصوات واشارات (دراسة في علم اللغة) ترجمة ادور يوحنا .

٧ ـ الخطيب التبريزي ، الكافي في العروض والقوافي / تحقيق "الحساني حسن عبدالله ـ مكتبة الخانجي ـ القاهرة .

٨ ـ د. ابراهيم انيس ، موسيقى الشعر ، ط ٥ ، القاهرة / ١٩٧٨ .

٩ ـ د. محمد طارق الكاتب ، موازين الشعر العربي ، البصرة / ١٩٧١ .

١٠ـ د. كمال ابوديب ، في البنية الايقاعية للشعر العربي ، دار العلم للملايين ـ بيروت .

١١ـ د. محمد مندور ، في الميزان الجديد ، القاهرة ، مطبعة لجنة التاليف والترجمة والنشر / ١٩٤٤ الطبعة الثالثة .

١٢ـ مصطفى جمال الدين ، الايقاع في الشعر العربي من البيت الى التفعيلة. النجف الاشرف / ١٩٧٤ ، الطبعة الثانية .

١٣ـ برويز خانلري ، وزن الشعر الفارسي ، القاهرة . (بەعەرەبی) .

١٤ـ د. صفاء خلوصي ، فن الترجمة في ضوء الدراسات ، بغداد / ١٩٨٢

١٥ـ محمد سعيد اسبر ومحمد ابو علي / الخليل / معجم في علم العروض/ دار العودة ـ بيروت / ١٩٨٢ .

١٦ـ ابو الريحان البيروني ، في تحقيق ما للهند من مقولة مقبولة من العقل او مرذولة ، حيدراباد ، الدكن ، الهند / ١٩٥٨ .
١٧ـ ممدوح حقي / العروض الواضح / دمشق ـ دار اليقظة للتاليف والترجمة والنشر بسورية .
١٨ـ السيد احمد الهاشمي / ميزان الذهب في صناعة شعر العرب ، بغداد / ١٩٧٩ .
١٩ـ ج.س. فريزر ، الوزن والقافية والشعر الحر ، ترجمة د. عبدالواحد لؤلؤة ، موسوعة المصطلح النقدي / بغداد ١٩٨٠ .
٢٠ـ د. محمد الكاشف ، د. احمد هريدي . د. محمد عامر / العروض بين التنظير والتطبيق / القاهرة / ١٩٨٥ ـ مطبعة الفني .
٢١ـ ابن الخطيب التبريزي ، الكافي في العروض والقوافي ، تحقيق حميد حسن الخالصي ، بغداد ، مطبعة شفيق ١٩٨٢ .
٢٢ـ الشيخ معروف النودهي ، تخميس القصيدة البردية ، بغداد /١٩٣٢.
٢٣ـ الشيخ معروف النودهي ، ئەحمەدی ـ بەسەرپەرشتیی ملا هیدایەتی الحسيني .
٢٤ـ معروف خزنەدار ، كێش وقافیە لە شیعری كوردیدا ، بەغداد / چاپخانەی الوفاء .
٢٥ـ د. عزالدين مصطفى رسول / شیعری كوردی وزمانی شاعیرانی .
٢٦ـ علاء الدين سجادی ، نرخ شناسی ، بەغدا / چاپخانەی مەعاریف،١٩٧٠
٢٧ـ د. كامل البصير ، شێخ نوری شێخ سالح لە گۆڕی لێكۆڵینەوەی وێژەیی ورەخنە سازیدا .
٢٨ـ علي فتاح دزەیی ، لەوبەحاری شاڵیو لەمەحوی ، هەولێر ، چاپخانەی رۆشنبیری / ١٩٨٥ .
٢٩ـ صادق بهاء الدين ، ئەویەحارا سەیدایێ مەزن احمدی خانی ، بەغداد، چاپخانەی كۆڕی زانیاری كورد / ١٩٧٩ .
٣٠ـ گۆران ، دەفتەری دەرسەكانی لە زانستگای ئادابی زانكوی بەغدادا (دەستخەت) .
٣١ـ احمد هەردی ، گۆڤاری برایەتی (وتارێك) ژمارە (١٠) كانونی٢/١٩٧١
٣٢ـ عبدالرزاق بیمار ، گۆڤاری رۆشنبیری نوی ، ژمارە ١١٠ ، ١١٢ .
٣٣ـ عزیز گەردی ، روزنامەی هاوكاری ، ژمارە (٣٢ ، ٣٣) ايلول/١٩٧١.

٢٤ـ گۆران ، گۆڤاری هاوار / ژمارە (٩) ساڵی ١٩٢٢ .
٢٥ـ د. احسان ، گۆڤاری کۆلیجی ئەدەبیات / ژمارە (١٥)/١٩٧١ـ١٩٧٢
٢٦ـ شمس‌الدین محمد بن قیس رازی ، المعجم في معایير اشعار العجم (بەفارسی) .
٢٧ـ د. پرویز خانلری ، وزن شعر فارسی (بەفارسی) چاپ (٢) تهران ب ١٣٥
٢٨ـ عبدالقهار بن اسحق شریف ، عروض همایون (بەفارسی) ـ تهران/١٣٣٧.
٢٩ـ دیوانی شاعیران (لە ناواخنیدا ناویان هاتووە) .
وەفایی ، صافی ، نالی ، سالم ، حاجی قادری کۆیی ، شێخ رەزا ، حەریق ، حەمدی ، خادم ، کوردی ، مەحوی ، پیرەمێرد ، گۆران ، قانع ، زێوەر ، صفوەت ، ئەدەب ، هێمن ، هەژار ، بێخەمار ، شاهۆ ، دڵزار ، مەلای‌جزیری ، مەلا محمدی کۆیی ، ئەحمەد موختار جاف وهی‌دی .

٤٩٢,٧٦
ب ٩٨٢ پێمار ، عبدالرزاق
کێش وموسیقای هەڵبەستی کوردی / عبدالرزاق
پێمار . ـ چـ١ .ـ بغدا : دەزگای رۆشنبیری وبڵاوکردنەوەی
کوردی ، ١٩٩٢ .
ل ؛ ٢٣ سم .ـ (زنجیرەی کتێبی ژمارە ؛ ٢٧٧)
١ . زمانی کوردی ـ کێش وموسیقا ، . اللغة الکردیة ـ
العروض ١ ـ ناونیشان ب ـ زنجیرە .
کتێبخانەی نیشتمانی (پێرستکاری لە بڵاوکردنەوەدا)

رقم الایداع في دار الکتب والوثائق
٣٨٨ لسنة ١٩٩٢